

**Presenting a model of peace and reconciliation between couples in the family
based on the jurisprudential foundations of Islam**

Hasan Ra'isi-Zadeh, PhD student in Islamic Jurisprudence and Law, Ahvaz Branch, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran. (hassan.raeisizadeh@iau.ac.ir)

Seyyed Hesam al-Din Hosseini*, Associate Professor, Department of Islamic Jurisprudence and Legal Foundations, Research Center for Qur'anic Studies with an Approach to Islamic Lifestyle, Ahvaz Branch, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran. (hosseini45@iau.ac.ir)

Farajollah Barati, Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Ahvaz Branch, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran. (faragollah.barati@iau.ac.ir)

Article Info

Extended Abstract

Date received: 21/09/1403

Date confirmed: 25/01/1404

**model,
peace and reconciliation,
family,
couples,
jurisprudential foundations in
Islam.**

Jurisprudence is among the most practical and influential branches of Islamic sciences, deeply rooted in divine revelation and directly connected to the regulation of both individual and social life. Because the family constitutes the foundational unit of society in Islamic thought, jurisprudential teachings concerning marriage and spousal relations occupy a central position in maintaining social harmony and moral order. The present study sought to develop a model of peace and reconciliation within the family based on Islamic jurisprudential foundations and to identify the principal factors that contribute to harmony between spouses.

The research employed a qualitative design using conventional content analysis. The statistical population included Qur'anic verses, authentic hadiths, classical and contemporary jurisprudential texts, legal sources, and scholarly works related to family life and marital relations. Through purposive sampling, twenty-five information-rich sources were selected for in-depth analysis. Data collection and analysis were conducted simultaneously through open coding, axial coding, and inferential coding procedures. To

enhance the trustworthiness of the findings, triangulation, respondent validation, and peer review strategies were applied throughout the research process.

The findings revealed that peace and reconciliation in family life can be explained through two broad categories of jurisprudential factors: practical factors and theoretical factors. Practical factors include mechanisms such as referral to arbitration in marital disputes, specific temporal restrictions on divorce, and the husband's obligation to provide maintenance for a revocable divorced wife during the waiting period. Theoretical factors include principles such as the inadmissibility of a condition of option in marriage contracts and the financial independence of the wife. In total, the analysis identified five core categories and forty-three related concepts that collectively form the proposed model of family peace and reconciliation.

The first category is satisfaction and fulfillment of sexual needs. The data indicate that mutual responsiveness to legitimate emotional and sexual needs is a major source of intimacy and stability in marriage. Conversely, prolonged neglect or abandonment of marital relations by either spouse tends to generate emotional distance, tension, and conflict.

The second category is adherence to religious precepts. Shared commitment to religious beliefs and practices strengthens emotional bonds, reinforces mutual trust, and creates a moral framework for resolving disagreements. The findings suggest that religious commitment contributes not only to individual piety but also to the preservation and strengthening of family life.

The third category concerns family management, commitment, and the husband's responsibility. Islamic jurisprudence assigns complementary roles to spouses: the wife is associated with affection, compassion, and the nurturing of children, while the husband bears responsibility for the protection, support, and administration of family affairs. When these responsibilities are exercised with justice and mutual respect, they contribute significantly to domestic tranquility.

The fourth category is observance of mutual jurisprudential obligations and commitments. A functional family is characterized by reciprocal responsibility and cooperation. Although Islamic law specifies certain duties for each spouse, the effective management of married life depends on both partners striving for each other's comfort, emotional security, and well-being. Failure to honor these mutual commitments often leads to unresolved conflicts and weakened family cohesion.

The fifth category is good companionship. The study shows that good companionship is not merely a recommended ethical virtue but a reciprocal obligation that underlies healthy marital interaction. Its manifestations are broad and context-dependent; when guided by religious and social norms, good companionship promotes empathy, dignity, cohesion, and long-term stability within the family.

Overall, the study demonstrates that both practical and theoretical jurisprudential principles can play an effective role in fostering peaceful and reconciliatory spousal relationships. Adherence to Islamic jurisprudential teachings not only cultivates affection and cooperation between spouses but also contributes to broader social well-being. The jurisprudential solutions proposed within the Islamic tradition more than fourteen centuries ago continue to offer valuable resources for addressing contemporary marital conflicts and strengthening the institution of the family.

In light of these findings, institutions concerned with family welfare—including counseling centers, arbitration bodies, educational institutions, religious guidance organizations, family affairs agencies, and municipal social services—should develop coordinated and systematic programs grounded in these jurisprudential principles. Creating a peaceful and emotionally secure family environment through such measures can help prevent marital disruption, enhance family resilience, and serve as an important protective factor against various forms of social deviance and instability.

ارائه الگوی صلح و سازش بین زوجین در خانواده بر اساس مبانی فقهی اسلام

حسن رئیسی زاده

دانشجوی دکتری فقه و حقوق اسلامی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران

hassan.raeisizadeh@iau.ac.ir

سید حسام الدین حسینی*

دانشیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، مرکز تحقیقات پژوهش‌های قرآنی با رویکرد سبک زندگی اسلامی، واحد

اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران

hosseini45@iau.ac.ir

فرج الله براتی

دانشیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران

faragollah.barati@iau.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۰ تاریخ تأیید: ۱۴۰۵/۰۳/۰۷	فقه یکی از کاربردی‌ترین علوم اسلامی در زندگی فردی و اجتماعی بشر است که در کلام وحی ریشه دارد. هدف از این تحقیق ارائه الگوی صلح و سازش در خانواده بر اساس مبانی فقهی اسلام بود. روش تحقیق کیفی و از نوع تحلیل محتوا بود. جامعه آماری شامل کلیه مبانی فقهی و حقوقی اسلام، قرآن، احادیث معتبر و کتب علما در ارتباط با خانواده و روابط میان زوجین بود. بدین منظور ۲۵ مورد از منابع که دارای غنی‌ترین اطلاعات بودند، به صورت هدفمند انتخاب شدند و داده‌ها هم‌زمان با استفاده از مجموعه‌ای از کدگذاری‌های اولیه (باز) و استنباطی تجزیه و تحلیل شدند. برای اعتبار بخشی به فرایند تحقیق از راهبردهای همسوسازی، اعتباریابی پاسخ‌دهنده و بررسی همتایان استفاده شد. یافته‌های پژوهش نشان داد دو دسته عوامل فقهی عملی از قبیل «ارجاع به داوری، محدودیت زمانی خاص در طلاق، پرداخت نفقه مطلقه رجعیه از سوی زوج در ایام عده» و عوامل نظری مانند «عدم جواز شرط خیار در نکاح، استقلال زوج در تصرف دارایی خود، شامل پنج مقوله اصلی و ۴۳ مفهوم» از مهم‌ترین متغیرهای اصلی صلح و سازش بین زوجین در خانواده هستند. مقوله‌های اساسی عبارت‌اند

الگو،

صلح و سازش،

خانواده،

زوجین،

مبانی فقهی در اسلام.

از: ارضا و رفع نیازهای جنسی، عمل به دستورهای دینی، مدیریت خانواده، تعهد و مسئولیت‌پذیری زوج، رعایت الزامات و تعهدات فقهی زوجین در برابر همدیگر، حسن معاشرت با یکدیگر. نتایج نشان داد دو دسته عوامل فقهی عملی و نظری می‌توانند سبب صلح و سازش در رفتارهای زوجین در خانواده شوند. عمل به دستورهای فقهی اسلام ضمن ایجاد محبت میان زوجین در خانواده سبب ارتقای سلامت اجتماعی نیز می‌شوند.

مقدمه

خانواده مفهومی است که از گذشته تا به امروز پایه‌ای‌ترین نظام حفظ و دوام فرهنگ انسان‌ها بوده و پدیده‌ای بشری و همگانی در نظر گرفته شده که اصلی‌ترین و پربرکت‌ترین نهاد هستی است (سوانز و هاوکر، ۱۴۰۱م: ۴۳). خانواده پرشکوه‌ترین جلوه حیات و رساترین فلسفه آفرینش است. همین است که پیامبر خدا (ص) پس از بنا کردن نخستین مسجد در مدینه فرمودند: از منظر من محبوب‌ترین بنای هستی خانواده است (افروز، ۱۳۹۹: ۱۲). خانواده در جوامع بشری یکی از نهادهای بنیادی و اصیل شناخته می‌شود و درواقع نظام اجتماعی پویایی است که برای خود ساختار، اجزا و قواعدی دارد و در میان تمامی نهادها، نقش و اهمیت خاص و بسزایی دارد. بهترین دلیل بر این حقانیت، قرآن کریم است که می‌فرماید: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ (روم: ۲۱): و از نشانه‌های قدرت او این است که برای شما از جنس خودتان، همسرانی آفرید تا در کنارشان آرامش یابید و در میان شما دوستی و مهربانی قرار داد؛ یقیناً در این کار، نشانه‌هایی است برای مردمی که می‌اندیشند». لذا با توجه به فرمایش قرآن کریم، لازمه تکامل انسان یک زندگی سالم است که در سایه آرامش و در پرتو محبت و شفقت بین انسان‌ها به وجود می‌آید و یکی از راه‌های رسیدن به آن تشکیل خانواده و ازدواج است و نمی‌توان انکار کرد که خانواده قدرتمندترین عامل تأثیرگذار بر شخصیت کنونی و آینده اعضای آن است (مک‌گرا، ۲۰۱۰م: ۲۴). اسلام به عنوان یک مکتب انسان‌ساز بیشترین عنایت را به تکریم، تنزیه و تعالی خانواده دارد و این نهاد مقدس را کانون تربیت و مهد مودت و رحمت می‌شمرد و سعادت و شقاوت جامعه انسانی را منوط به صلاح و فساد این بنا می‌داند (حسن‌زاده، ۱۳۹۳: ۴۶). ساختار اصلی شخصیت انسان در کانون خانواده شکل

1. Soanes & Hawker.
2. McGrath.

می‌گیرد. از دیدگاه ارزش‌های قرآنی، شخصیت مطلوب انسان به مثابه شجره طیبه‌ای است که گونه‌ای توازن و تعادل در پیکره و شاخه‌های شکوفای آن به روشنی و وضوح، مشهود است (افروز، ۱۳۹۹: ۱۲). در مجموع خانواده مرکز هرگونه ثروت مادی و معنوی و کانونی برای پرورش شخصیت انسان‌ها و نشانه سلامت جامعه است (حسن‌زاده، ۱۳۹۳: ۴۶). ریشه‌های رشد و تعالی چنین شخصیت و منش متعالی بی‌گمان در حریم پرقداست خانواده پویا، پرطراوت و پرعطوفت استحکام می‌یابد (افروز، ۱۳۹۹: ۱۳). سلامت یک جامعه در گرو سلامت خانواده است. با نگاهی به اوضاع نابسامان جوامع در می‌یابیم که بیشتر دردها و مشکلات از خانواده سرچشمه می‌گیرد و هر خانواده را باید در مقیاسی بین «بسیار بالنده» تا «بسیار آشفته» قرار داد (ستیر، ۲۰۱۸: ۱۹)؛ بنابراین خانواده درحقیقت می‌تواند هم نقش سازنده و مؤثر در سلامت جامعه داشته و هم موجب ازهم‌گسیختگی و فساد در جامعه باشد (طیموری فرد و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۲). نقش مدیریتی زوجین در بحران خانواده می‌تواند سلامت، آرامش و احساس امنیت را در اعضای دیگر خانواده ایجاد کند و از بزهکاری‌های اجتماعی جلوگیری کند؛ بنابراین در ارزیابی اجتماعی از روابط ناسالم والدین با یکدیگر و رابطه آنان با فرزندان خود، این مسئله مسلم است که فرزندان این خانواده‌ها در عرصه بزهکاری، حریفان ورزیده‌ای هستند. بیشتر آنها خطرآفرین و حادثه‌ساز هستند (قائمی، ۱۳۹۳: ۶۷). اسلام به منظور سالم‌سازی جامعه انسانی، اهتمام ویژه به سلامت نهاد خانواده دارد؛ از این رو تردیدی نیست که سلامت اجتماعی جوامع در گرو سلامت اجتماعی خانواده‌ها و رابطه میان اعضای آن است (سجادی، ۱۳۸۳: ۶). درواقع خانواده و جامعه به هم وابسته هستند؛ بنابراین جامعه سالم در گرو خانواده سالم است (پناهی و زارعان، ۱۳۹۱: ۲). ارتباط زوجین با عقلانیت و درنظرگرفتن حدود و اختیار زوجین و گام نگذاشتن هریک در حدود دیگری از علائم خانواده سالم است؛ زیرا بر اساس سرشت فطری و آفرینش آنها، هرکدام وظیفه‌ای جداگانه دارند. درواقع این تفاوت ناشی از قانون آفرینش است و این تفاوت‌ها به وجود آمده که پیوند خانوادگی زن و مرد را محکم‌تر کند و شالوده وحدت آنها را بهتر بریزد و به دست خو، حقوق و وظایف خانوادگی را میان زن و مرد تقسیم کند (مطهری، ۱۴۰۳: ۱۶۲). مشکلات خانوادگی و نداشتن روابط سالم با اعضای خانواده به حس ناامنی و فشار روانی بر والدین و فرزندان و گرایش آنها به ناهنجاری‌های اجتماعی منجر می‌شود (افروز، ۱۳۹۹: ۱۵). در موضوع رشد و تربیت کودک، مهم‌ترین برنامه را دین اسلام تنظیم کرده و اجرای آن را بر عهده خانواده قرار داده است.

تأکید قرآن شریف نیز مؤید این نکته است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ (تحریم: ۶): ای افرادی که ایمان آورده اید، شما باید هم خودتان و هم زن و فرزندان را از آتش جهنم نجات دهید». بنابراین توجه اسلام به همه جنبه های تربیت فرزندان از دوران بارداری و تولد، نشان از نقش مهم خانواده در اثربخشی تربیت دینی کودکان است که لازمه آن تبدیل کردن محیط خانه به فضای دینی و معنوی همراه با تربیت اعتقادی است که درحقیقت تکوین شخصیت فرزندان در محیط خانه صورت می گیرد. محیط خانه مکتب است. بنابراین کانون خانواده نقش بسیار مهمی در سلامت یک جامعه بانشاط و پویا ایفا می کند (مظاهری، ۱۳۹۱: ۲۲۸). همین خانواده در پاره ای از اوقات دچار مشکلاتی می شود. یکی از مسائلی که می تواند این کانون گرم را دچار تزلزل کند، اختلافات خانوادگی است (لیاد و همکاران، ۱۳۹۳: ۸۲). تعارض ها و اختلاف ها در خانواده مسائل و مشکلاتی را در سطح فردی، نهادی و اجتماعی پدید می آورند. در سطح فردی، اعضای خانواده که در تعارض قرار می گیرند، تعادل روانی خود را از دست می دهند و چه بسا رفتارهایی همچون پرخاشگری و افسردگی در آنها دیده می شود (مارکمان، استنلی و بلومبرگ، ۲۰۱۱م: ۱۲۵). این اختلافات می تواند به پدیده طلاق، سست بودن بنیان خانواده، خیانت های زوجین و... منجر شود. تحقیقات گسترده ای نشان می دهد رویدادهای ناراحت کننده دیگری نیز در زندگی خانواده ها در حال شکل گیری و افزایش است و زندگی را پیچیده تر و دشوارتر از گذشته کرده است (امانی، ۱۳۹۴: ۴۴). به طور کلی بی ثباتی در ازدواج در سطح جهان افزایش یافته است. در زمانی نه چندان دور هنجارهای اجتماعی، اخلاقی و مذهبی زوج ها را بر آن می داشت که با وجود ناشادی در زندگی زناشویی، زندگی مشترک را ادامه بدهند و خانواده ها را از هم نپاشند. به نظر می رسد امروز این کنترل های اجتماعی در بسیاری از کشورها رو به اضمحلال و سقوط است و جدا شدن زن و شوهر از یکدیگر به مراتب سهل تر از گذشته شده است. افزایش میزان طلاق در نتیجه تغییرات اجتماعی دو دهه گذشته در دنیای امروز به طور چشمگیری ادامه دارد. پیش از دهه ۱۹۵۰ طلاق در خانواده های دارای فرزند نسبتاً نامعمول بود؛ درحالی که تا سال ۱۹۸۲ در کشور آمریکا از هر دو ازدواج، یکی به طلاق می انجامید و این میزان در کشور ما رو به افزایش است (حیدری و همکاران، ۱۴۰۳: ۲۴).

طلاق و جدایی، خیانت زوجین، پدیده فساد جنسی زوجین، تأثیرات این عامل بر لاابالی گری فرزندان در خانواده، افت تحصیلی، بارداری و سقط جنین روبه افزایش است و میزان بزهکاری،

خودکشی و قتل به دلیل نبود ثبات و سازش در خانواده تا حد بالایی افزایش یافته است. شیوع روابط نامشروع جنسی، خطر ابتلا به بیماری ایدز را هر روز بیشتر می‌کند. بر اساس آمار سازمان بهداشت جهانی، حداقل نیمی از قربانیان ویروس ایدز افرادی هستند که اهمیتی به بنیان خانواده نمی‌دهند (احمدی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۲۰). مطالعات پژوهشگران نشان می‌دهد کودکانی که والدینشان به علت اختلافات خانوادگی طلاق گرفته‌اند، دچار ناسازگاری رفتاری می‌شوند و هنگامی که به بزرگسالی می‌رسند رابطه ضعیف‌تری با والدین خود دارند؛ همچنین پس از ازدواج، احتمال طلاق آنها افزایش می‌یابد (بودن من،^۱ ۱۹۹۷م: ۱۷۹). اگر مسائل و مشکلات ناشی از اختلاف خانواده در یک جامعه شدت یابد، استحکام خانواده را به خطر می‌اندازد و این امر تهدیدی برای استحکام جامعه و نظام اجتماعی به شمار می‌رود (گیدنز، ۱۳۸۴: ۳۰).

اهمیت پرداختن به موضوع در اهمیت نهاد خانواده ریشه دارد. همچنان‌که صنعتی شدن جامعه می‌تواند آسیب‌های اجتماعی بسیاری را برای این نهاد در پی داشته باشد، می‌بایست با آگاهی بخشی دستورها و تأکیدات فقه اسلامی، زمینه بروز اختلاف را به حداقل رساند و رونق صلح، صفا و آرامش را به جامعه ارزانی داشت. بی‌گمان اثرات به‌کارگیری مبانی فقهی می‌تواند همه ابعاد زندگی بشر را تحت تأثیر قرار دهد و زندگی سرشار از معنویت و سلامت را به جامعه اسلامی ارزانی دارد و در نهایت سعادت دنیوی و اخروی را نصیب افراد و جامعه کند.

مطالعات انجام‌شده در کشورهایی همچون آمریکا و کانادا نشان می‌دهد فراوانی و شدت اختلافات خانوادگی نسبت به نهادهای اجتماعی دیگر بیشتر است. جوانان و بزرگسالان اختلافات خانوادگی خود را در مقایسه با تعارض‌های خودشان با دوستان و همکاران بیشتر و ناگوارتر گزارش کرده‌اند (آدامز و لارسن،^۲ ۲۰۱۹م: ۹۸)؛ بنابراین پیامدهای اختلاف خانوادگی و ناسازگاری به اعضای خانواده محدود نمی‌شود؛ بلکه نهادهای اجتماعی دیگر و حتی نهادهای اقتصادی را تحت تأثیر قرار می‌دهد. از آنجاکه احتمال اندکی وجود دارد که فرزندان خانواده‌های ازهم‌گسیخته که پیش از جدایی، دارای اختلاف گوناگون بوده‌اند، تحصیلات خود را به پایان برسانند و وارد دانشگاه و بازار کار شوند و از آنجاکه تحصیلات و اشتغال عامل کلیدی و تعیین‌کننده در موفقیت اقتصادی است، این امر در درازمدت سبب نابسامانی اجتماعی می‌شود. حال با توجه به اهمیت و روند روبه‌رشد این پدیده و همچنین نقش آسیب‌زدایی از خانواده در

1. Bodenmann.

2. Adams & Laursen.

کشور با دستورهای اسلامی با استخراج از قرآن کریم و منابع فقهی غنی و دستورهای صریح و روشن اسلامی ناشی از گفتار و بیانات امامان معصوم علیهم السلام تدوین یک راهبرد مدون برای پیشگیری از اختلافات خانوادگی و ارتقای سطح سلامت و سازش زوجین ضرورتی انکارناپذیر است. در حال حاضر پژوهشی مشابه با این موضوع صورت نگرفته است؛ ولی تحقیقات فراوانی با موضوع اختلافات خانوادگی و عوامل آن انجام شده است. اسدیان و صداقت (۱۳۹۳: ۸) در مطالعه‌ای با عنوان «تبیین جامعه‌شناختی عوامل اجتماعی مؤثر بر طلاق» نشان دادند هرچه باورهای دینی یک فرد ضعیف‌تر باشد، به اختلافات خانوادگی بیشتر منجر می‌شود. همچنین کمبود محبت میان زن و مرد و دخالت اطرافیان و تطبیق نداشتن با اوضاع باعث اختلافات خانوادگی می‌شود.

عنایت و همکاران (۱۳۹۰) در پژوهش «بررسی عوامل مرتبط با اختلافات خانوادگی»، استحکام نداشتن خانواده و جدایی را از جنبه‌های گوناگون (روانی، فرهنگی تربیتی، اجتماعی، اخلاقی، اقتصادی و...) بررسی کرده‌اند. نتایج به‌دست‌آمده نشان داد بیکاری و بی‌ثباتی اقتصادی، اختلاف سن همسران، اعتیاد، پایبند نبودن به مسائل دینی، سستی در رفتارهای شخصی، نداشتن فرزند، دخالت بستگان، اختلاف طبقاتی و سطح تحصیلات از مهم‌ترین عوامل این پدیده به شمار می‌روند. زرگر و نشاط‌دوست (۱۳۸۶) در مطالعه‌ای عوامل مرتبط با ناسازگاری زناشویی و زمینه طلاق میان همسران مراجعه‌کننده به یک مرکز بهزیستی را مشکلات ارتباطی، اعتیاد، دخالت خانواده‌ها و بیماری روانی یکی از همسران می‌دانند. فقه اسلامی با توجه به معیارهای آن در تشکیل بنیان خانواده، راهکارهایی بسیار هدفمند به منظور تقویت و سازش زوجین از زمان وقوع عقد نکاح پیش‌بینی کرده؛ از قبیل عقیقه بودن، داشتن صفات شریفه و صالحه، هم‌کفو بودن که داشتن این صفات موجب باور داشتن همسران به ارزش‌های دینی است و نبود آن صفات و باور نداشتن هرکدام از همسران به اختلافات مذهبی و دینی می‌انجامد؛ بنابراین این پژوهش به دنبال راهکارهای فقهی به منظور ارتقای سطح سلامت و سازش در خانواده است. به عبارتی در پی یافتن راهکارهای فقهی در اسلام در راستای ارتقای سلامت و سازش در خانواده است.

روش‌شناسی

روش تحقیق کیفی و از نوع تحلیل محتواست. تحلیل محتوا روش پژوهش و ابزاری تحلیلی است که به صورت کاربردی و سودمند در طیف گسترده‌ای برای تحلیل شکل‌های گوناگون ارتباطات (متن نوشتاری، گفتارهای ضبط‌شده، مصاحبه‌های باز، تصورات دیداری یا هر نوع پیام دیگر)

کاربرد دارد (سالدانا،^۱ ۲۰۲۱م: ۳۴). از تحلیل محتوا در مطالعه طیف گسترده‌ای از متون مربوط به مصاحبه‌ها و گفت‌وگوها در تحقیقات اجتماعی و بالینی تا انواع فیلم، برنامه‌های تلویزیونی و محتوای تبلیغاتی و سرمقاله‌ها در روزنامه‌ها و مجله‌ها استفاده می‌شود. تحلیل محتوا را «یک تکنیک تحقیقاتی برای توصیف عینی، نظام‌مند و کیفی محتوای آشکار ارتباطات» تعریف می‌کنند. تحلیل محتوای کیفی به بررسی روابط میان متن و منظور مخاطب احتمالی می‌پردازد و در می‌یابد که متون رسانه‌ها چند معنا هستند؛ یعنی پذیرای معانی متفاوت متعدد از سوی خوانندگان متفاوت است و می‌کوشد معنای احتمالی متون را برای مخاطبان مشخص کند. تحلیل محتوای کیفی به مخاطب، رسانه‌ها و عوامل زمینه‌ای توجه دارد و نه صرفاً خود متن. روش تحلیل محتوا بر این فرض بنا شده که با تحلیل پیام‌های زبانی به کشف معانی، اولویت‌ها، نگرش‌ها، شیوه‌های درک و سازمان‌یافتگی دست می‌یابد (ویلکینسون و بریمینگام،^۲ ۲۰۰۳م: ۴۸). این روش که به عنوان یک تفسیر بین دو قطب عینی و ذهنی قرار می‌گیرد، پژوهشگر را به سمت عناصر پنهانی موضوع هدایت می‌کند (باردین،^۳ ۱۹۸۹م: ۳۹). تحلیل محتوای کیفی در بردارنده فرایندی طراحی شده برای فشرده کردن داده‌های خام در داخل مقوله‌ها یا مضامین بر اساس استنباط و تفسیر معتبر است (نادری و سیف نراقی، ۱۳۹۹: ۱۵۱). در این روش، مقوله‌ها و مضامین به‌طور عمده با بهره‌گیری از تحلیل استقرایی از متون مصاحبه‌ها و اسناد استخراج می‌شوند (ماکس ول،^۴ ۲۰۱۲م: ۷۶). مقوله‌بندی داده‌ها حاصل کدگذاری است. کدگذاری به معنای طبقه‌بندی واحدهای معنادار متن است و به دو شکل «کدگذاری اولیه و استنباطی» صورت می‌گیرد. کدگذاری اولیه متن «کدگذاری باز» نامیده می‌شود که پس از خواندن مکرر و دقیق مواد آن انجام می‌شود. در نتیجه کدگذاری باز، مقوله‌های اولیه و کدهای اساسی انتخاب می‌شوند. پس از کدگذاری اولیه (باز)، نوبت به کدگذاری استنباطی می‌رسد که نسبت به کدگذاری اولیه از سطح انتزاع بالاتری برخوردار است و در جست‌وجوی یافتن الگوهای نهفته در متن است که بر پایه استنباط و یافتن رابطه میان کدها و مقوله‌ها صورت می‌گیرد و پژوهشگر بین کدهای اساسی که در مرحله کدگذاری باز به دست آورده است، ارتباط منطقی برقرار می‌کند تا از این طریق بتواند به مقوله‌هایی که از سطح انتزاع بالاتری برخوردار است، دست یابد. در این مرحله

1. Saldaña.
2. Wilkinson & Brimingham.
3. Bardin.
4. Maxwell.

با انتخاب مقوله اصلی و محوری، یکپارچه‌سازی و ارتباط منطقی بین مقوله‌ها برقرار می‌شود و نظریه شکل می‌گیرد (ابوالمعالی، ۱۴۰۰: ۲۸۴).

جامعه آماری تمامی آثار فقهی شیعه به زبان فارسی و عربی فارسی‌زبان بودند که شامل کتاب‌ها، سخنرانی‌ها و مقاله‌های نشریات پژوهشی فقهی بوده‌اند. نمونه‌گیری برای تحلیل کیفی به فرمول معتبر آماری تحلیل کمی نیاز ندارد. با این همه نمونه‌گیری برای مطالعه عمیق کیفی نباید صرفاً به دلخواه محقق صورت گیرد و حتی روش‌های تصادفی نیز ممکن است اطلاعات سودمندی به همراه نداشته باشند؛ زیرا هدف تحقیق کیفی بررسی و تحقیق موضوعات یا مباحث خاص به تفصیل است. نمونه‌گیری تصادفی یا حتی روش‌های انتخابی نمونه‌گیری ممکن است موضوعات یا مباحثی را که موضوع تحلیل کیفی هستند، ثبت نکنند. مایلز و حابرمن^۱ استدلال می‌کنند که راهبردهای نمونه‌گیری برای تحلیل کیفی باید بنا بر یک پرسش مفهومی ایجاد و هدایت شوند و نه به واسطه موردی برای معرفت بودن و انتخاب شدن (فرهنگی و صفرزاده، ۱۳۹۴: ۵۷). در این تحقیق، نمونه بر اساس اعتبار و درج کلیدواژه‌های تخصصی تا زمان رسیدن به اشباع نظری ادامه پیدا کرد. اعتبار کتاب‌ها، مقاله‌ها و پایان‌نامه‌ها بر اساس شاخص‌های ممتاز بودن، گستره و تعداد مخاطبان تعیین شد. مهم‌ترین کلیدواژه‌های مورد استفاده برای جست‌وجو شامل «سلامت و سازش در خانواده»، «خانواده در اسلام»، «خانواده در فقه اسلامی»، «نقش خانواده در سلامت اجتماع» و... بودند. افزون بر جست‌وجوی واژه‌ای، در برخی از سخنرانی‌های مدرسان حوزه علمیه قم و درس خارج مجتهدان، جست‌وجوی ساختاری نیز صورت پذیرفت. کلیه محتوای کتاب‌ها، مقاله‌ها، پایان‌نامه‌ها و سخنرانی‌ها به صورت دقیق مطالعه، بررسی و کدگذاری شد. لازم به توضیح است که سخنرانی‌ها و درس خارج فقه تصویری و صوتی به نوشتار تبدیل شدند. کدگذاری در دو مرحله باز و استنباطی صورت پذیرفت. برای اطمینان و اعتباربخشی بیشتر از دو کدگذار استفاده شد که میزان توافق بیش از ۸۴ درصد بود؛ بدین صورت که محتوای چند کتاب و مقاله و دو سخنرانی توسط دو ارزیاب کدگذاری شد و درصد توافق درون موضوعی که به عنوان شاخص پایایی تحلیل به کار می‌رود، با فرمول ذیل محاسبه شد:

1. Miles & Huberman.

$$100\% = \frac{\text{تعداد توافقات} * 2}{\text{تعداد کل کدها}} = \text{درصد توافق درون موضوعی}$$

نتایج حاصل این کدگذاری در جدول ۱ گزارش شده است.

جدول ۱. نتایج بررسی پایایی دو کدگذار

ردیف	کد منبع	تعداد کل داده‌ها	تعداد توافقات	تعداد عدم توافقات	پایایی بازآزمون (درصد)
۱	۳	۳۶	۱۶	۶	۸۸/۸ %
۲	۷	۴۴	۱۹	۹	۸۶/۴ %
۳	۱۱	۴۳	۱۸	۸	۸۳/۷ %
۴	۱۷	۴۸	۱۹	۸	۷۹/۲ %
کل		۱۷۱	۷۲	۳۱	۸۴/۳ %

یافته‌ها

مرحله اول یافته‌ها با استفاده از کدگذاری اولیه (کدگذاری باز) بود. در این مرحله، داده‌های حاصل به دقت بررسی و مقوله‌های اصلی و مفاهیم زیرمجموعه تعیین شدند؛ به بیان دیگر پس از انجام هر مطالعه به جست‌وجوی مفاهیم و انتخاب برجسته‌های مناسب برای آنها اقدام شد. مرحله دوم یافته‌ها کدگذاری استنباطی (محوری و انتخابی) بود. در این مرحله، مفاهیم بر اساس اشتراکات یا همگنی و هم‌معنایی در کنار هم قرار گرفتند؛ به سخن دیگر کدها و دسته‌های اولیه که در کدگذاری باز ایجاد شده بودند، با یکدیگر مقایسه شدند و ضمن ادغام کدهایی که از نظر مفهومی با یکدیگر مشابه بودند، دسته‌هایی که به یکدیگر مربوط می‌شدند نیز حول محور مشترکی واقع شدند. در جدول ۲ فرایند تبدیل کدهای باز به محوری ارائه شده است.

جدول ۲. راهکارهای عملی فقه اسلامی جهت صلح و سازش بین زوجین در خانواده

مقوله	مفهوم	نکات کلیدی
ارضای و رفع نیازهای جنسی	حق استمتاع جنسی زوجه	زوجه پس از مواقعه در روابط زناشویی، صاحب حق مشروع جنسی بر زوج می‌شود و لذا ترک این رابطه بیش از چهار ماه از سوی زوج درباره زوجه جایز نیست.
	حق القسم	زوجه در صورت وحده یا در فرض تعدد زوجات دائم در حد نصاب فقهی، دارای حق القسم هستند و ترک آن (حق القسم) از سوی زوج جایز نیست.
	عدم جواز عزل	با توجه به نوع خلقت جسمی و روحی زن به مادر شدن، نظر به اینکه راه طبیعی و مشروع در این خصوص انتقال اسپرم به رحم زوجه است، در صورت داشتن روابط زناشویی، عزل، بدون اذن او (زوجه) جایز نیست و

رضایت او شرط است.		
حق حبس مانعی است که زوجه می‌تواند در خصوص درخواست زوج به تمکین از آن استفاده کند و رفع محدودیت زمانی آن منوط است به پرداخت کامل مهریه در صورتی که مهریه حال باشد از طرف زوج؛ اما در صورت رضایت زوجه به آمیزش جنسی با زوج و انجام آن پیش از پرداخت مهریه، این حق به علت استقرار یافتن مهریه، برای زوجه حقی برای عدم تمکین ایجاد نمی‌کند.	رضایت زوجه به آمیزش در زمان حق الحبس و اسقاط آن	
پس از انعقاد عقد نکاح، جواز روابط زناشویی برای زوج مشروط و منوط است که زوج به اکمال سن (بلوغ شرع) رسیده باشد و لذا پیش از آن (رسیدن به سن بلوغ شرعی زوجه) آمیزش و روابط زناشویی برای زوج جایز نیست.	شرط سنی در روابط زناشویی	

جدول ۳. ادامه راهکارهای عملی فقه اسلامی برای صلح و سازش میان زوجین در خانواده

راهکار	مقوله	مفهوم
راهکارهای عملی	عمل به دستورهای دینی	پند و موعظه
		هَجَر (دوری‌گزینی)
		صَّرَب
		جواز اسقاط حقوق زوجه
		مجازات شدید در لعان
		نیاز به وجود محلل پس از وقوع طلاق سوم
		ارجاع به داوری
		لزوم دو شاهد عادل در زمان طلاق
		محدودیت زمانی خاص در طلاق
		رجوع زوج دراثنا ایام عده پس از وقوع طلاق رجعی
		پرداخت نفقه مطلقه رجعیه از سوی زوج در ایام عده
		سکونت مطلقه رجعیه در ایام عده
		حرمت خروج مطلقه رجعیه از منزل مشترک
		حرمت ابدی زوجه بر زوج پس از وقوع طلاق نهم
		لحوق ولد به زوج در عقد دائم
مدیریت خانواده، تعهد و مسئولیت‌پذیری زوج		پرداخت نفقه و معیار تعیین میزان آن
		لزوم پرداخت نفقه در صورت ابتلای زوج به بیماری‌های آمیزشی
		الزام به قضای نفقه از سوی زوج
		لزوم پرداخت نفقه از سوی زوج در صورت ثبوت مظنه ضرر و اختیار کردن مسکن علی‌حده از سوی زوجه
		تقدم نفقه زوجه بر نفقه اقارب

استحقاق نفقه مشروط به تمکین	
مالکیت زوجه بر نفقه	
الزام زوج به پرداخت نفقه در فرض مسافرت واجب شرعی زوجه	
وجوب تمکین زوجه	
پرداخت مهریه از سوی زوج	
اختیار زوج در تعیین مهریه	
محدودیت مهریه تا مقدار مهرالسنة	
اتیان سوگند در تسمیه مهریه در زمان عقد	
تقدم قول زوج در مقدار مهریه	
تقدم قول زوجه در تحویل مهریه و عدم آن	
دریافت مهریه در صغیر بودن زوج	
تعیین مهرالمثل در صورت تعیین نشدن مهریه در حین عقد	

جدول ۴. راهکارهای نظری فقه اسلامی در صلح و سازش در میان زوجین خانواده

راهکار	مقوله	مفهوم
راهکارهای نظری	رعایت الزامات فقهی زوجین در برابر یکدیگر	مالکیت زوجه بر مهریه پس از وقوع عقد
		اختیار زوجه در تعیین مسکن علی حده
		الزام زوج به شرط ضمن عقد درباره سکونت زوجه
		استقلال زوجه در تصرف دارایی خود
		عدم خروج زوجه بدون اذن زوج
		منع زوجه از اشتغال
		لزوم اذن زوجه در تزویج دختر خواهر و برادر زوجه
		عدم جواز فسخ نکاح با ایجاد عیب در زمان عقد و پس از آن
	حسن معاشرت و تعهد طرفینی زوجین	عدم جواز شرط خیار در نکاح
		بی اثر بودن شرط خلاف شرع در عقد نکاح
		شرط خیار در مهریه
		صحت تعیین مهریه پس از وقوع عقد
		حسن معاشرت

بحث و نتیجه گیری

هدف از این پژوهش تحلیل محتوای کتاب‌های فقهی و حقوقی اسلامی در ارتباط با صلح و سازش در خانواده بود؛ بنابراین نتایج این پژوهش می‌تواند بیانگر نکات و تفسیرهای مهمی در عرصه سازش در خانواده به عنوان اصلی‌ترین رکن یک جامعه سلامت‌محور باشد. باید خاطرنشان کرد در این مطالعه، پژوهشگر به دنبال مدل‌سازی یا تشریح روابط بین اجزای شرایط در خانواده نبود؛ بلکه هدف تفسیر و تحلیل راهکارهای فقه اسلامی در راستای صلح و سازش در خانواده بود. درواقع پذیرش شرایط مندرج در فقه اسلامی به عنوان غنی‌ترین دستورها در ارتباط با خانواده می‌تواند اطلاعات سودمندی را در اختیار مرتبطان قرار دهد. نتایج پژوهش نشان داد پنج مضمون اصلی در فقه اسلامی به عنوان راهکارهای فقهی مؤثر در سازش در خانواده وجود دارد که عبارت‌اند از: ارضا و رفع نیازهای جنسی؛ استحکام رابطه زوجیت پیش و پس از وقوع طلاق؛ مدیریت خانواده و تعهد و مسئولیت‌پذیری زوج؛ رعایت الزامات و تعهدات فقهی زوجین در برابر همدیگر؛ حسن معاشرت. در ادامه این مقاله با تکیه بر مبانی فقهی اسلام با پیشنهاد دو راهکار عملی و نظری و با بهره جستن از آیات و روایات به تشریح و نتایج این پژوهش می‌پردازیم.

راهکارهای عملی صلح و سازش

۱-۱. حق زوجه در روابط جنسی:

بر اساس یافته‌ها، ارضا و رفع نیازهای جنسی یکی از مقوله‌های مؤثر در صلح و سازش در خانواده است. ترک روابط زناشویی از موارد اختلاف در روابط زوجین است که ترک آن از سوی هریک از زوجین، زمینه تش و تزلزل را در روابط آنان فراهم می‌کند و چه بسا موجبات فساد اخلاقی آنان را پدید می‌آورد و در فقه اسلامی و بر مبنای آیه شریفه، این ترک بیش از چهار ماه جایز نیست: «لِّلَّذِينَ يُؤَلُّونَ مِنْ نِسَائِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ فَإِنْ فَاءُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (بقره: ۲۲۶). کسانی که زنان خود را ایلا می‌نمایند، حق دارند چهار ماه انتظار بکشند اگر بازگشت کنند؛ خداوند آمرزنده و مهربان است» خداوند متعال در این آیه شریفه، اجازه چهار ماه انتظار را به آنان داده و در ضمن این چهار ماه می‌بایست وضع خود را با همسر خویش روشن کنند و شارع بیش از چهار ماه ترک را اجازه نداده است. مبانی روایی نیز بر این حکم دلالت دارد: «عَنْ صَفْوَانَ بْنِ يَحْيَى أَبَا الْحَسَنِ الرِّضَاءِ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنَّهُ سَأَلَهُ عَنْ رَجُلٍ يَكُونُ عِنْدَهُ الْمَرْأَةُ الشَّابَّةَ، فَيَمْسِكُ عَنْهَا الْأَشْهُرَ وَالسَّنَةَ قَالَ: إِذَا تَرَكَهَا أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ كَانَ آثِمًا بَعْدَ ذَلِكَ» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق: ۱۴۰) و لذا فقه اسلامی برای آسان‌تر شدن این راهکار در راستای سازش و تحکیم روابط زوجین، بسنده کردن به روابط جنسی آنان به‌طوری‌که موجب غسل شود را مکفی دانسته و انزال در آن را شرط ندانسته است (الجبعی

العاملی، ۱۴۴۵ق، ج ۷: ۶۷). هرچند مصداق و نوع سؤال روایت صفوان در مورد زوجه جوان است؛ اما بر مبنای قاعده لاضرر و لاجرح، حکم به شبهه (زوجه جوان) اختصاص ندارد و ترک مباشرت که حرج و ضرر را به دنبال داشته باشد، عمومیت دارد و زوجه غیرشابه را نیز مشمول حکم می‌کند؛ بنابراین درباره غیرشابه نیز ترک روابط زناشویی بیش از چهار ماه جایز شمرده نشده است: «مَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ» (حج: ۷۸) و بر این تعمیم حکم، ادعای اجماع شده است (طباطبایی حائری، ۱۴۱۸ق، ج ۱۱: ۶۷)؛ اما به طورکل و به صورت مطلق در عدم جواز ترک بین فقها، معارضی وجود ندارد؛ به طوری که بر آن، ادعای اجماع شده است (الجبعی العاملی، ۱۴۴۵ق، ج ۷: ۶۶). البته فقه اسلامی حرمت این فعل (ترک روابط) را در صورت اذن زوجه به ترک یا در صورت داشتن عذر ترک از سوی زوج، مانند ناشزه بودن زوجه، مستثنا دانسته است؛ بنابراین حکم مخصوص صورتی است که شوهر یا زن عذری نداشته باشند (موسوی خمینی، ۱۳۸۶، ج ۴: ۱۵) و از آثار نبود عذر ترک در این مدت، موجبات گناه و ضایع کردن حق زوجه و موجب عسر و حرج و ایجاد ضرر برای اوست؛ تا جایی که بنا بر احتیاط واجب، حتی بر مسافر نیز جایز ندانسته‌اند که سفر غیرضروری خود را به بیش از چهار ماه طول دهد (همان)؛ بنابراین از جمله حقوقی که برای زوجین مشروع دانسته شده، حق استمتاع جنسی است که فقه اسلامی به منظور استحکام بنیان خانواده، راهکاری بازدارنده برای جلوگیری از فروپاشی و حل اختلاف در روابط زوجین در خانواده پیشنهاد داده و برای آن، تدبیری در راستای حدود زوجین و تمتع آنان اندیشیده و زوج را از ترک روابط زناشویی بیش از چهار ماه منع کرده است؛ هرچند به‌رغم دلایل محکم فقهی مبنی بر نیاز جنسی زن و با وجود تدابیری در متون فقهی در حمایت از حق جنسی زوجه، در این خصوص خلأ قانونی درباره ضمانت اجرای آن وجود دارد.

۱-۲. نشوز زوجه و راهکارهای سه‌گانه ارشادی: نشوز جمع «نشز» است و واژه‌شناسان کلمه نشوز و مشتقات آن را ارتفاع و بلند شدن یا بغض زن به شوهر و سرپیچی از او و دل‌کندن از او معنا کرده‌اند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۸۰۶) و در اصطلاح فقهی به معنای سرکشی زن یا شوهر از حقوق واجب یکدیگر که مصداقی از خروج و فرمان‌بری خداوند است، تعریف شده است (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۳۱: ۲۰۰). بر اساس این اصطلاح فقهی، نشوز بر خلاف «شقاق» که دوطرفه و ناسازگاری زن و مرد با همدیگر است، یک‌طرفه است و ممکن است هم در زن و هم در مرد ایجاد شود. بر اساس یافته‌ها، استحکام، تقویت مستمر و حسن معاشرت زوجین یکی دیگر از مقوله‌های مؤثر در صلح و سازش در خانواده است. محبت و علاقه زن و شوهر به یکدیگر از آیات الهی و مقدس است و با افزایش ایمان فرد پیوند دارد؛ بنابراین باید از هر امر مشروعی که به تعمیق این احساس کمک می‌کند، یاری جست و از

اموری که میان همسران ایجاد کدورت و سردی می‌کند، پرهیز کرد؛ البته این امر نیازمند کسب مهارت‌های گوناگونی است که برخی را حجت درون (عقل) و برخی را حجت برون (شرع) بیان می‌کند. در همه حال می‌بایست زن و شوهر در تقویت و استحکام رابطه اهتمام ورزند؛ اما در خلال این روابط که زن و شوهر به‌طور طبیعی در ابتدای آغاز زندگی مشترک دارای روابط عاطفی شدیدی هستند، ممکن است زمانی نشوز زن اتفاق بیفتد [خودداری از ادای وظایف زوجیت بدون مانع مشروع، نشوز زوجه است] که فقه اسلامی به‌رغم تکریم و قداست بخشی به زن و توصیه و وعده اجر بالا به مرد در قبال بداخلاقی زن [هر مردی بر بداخلاقی همسرش صبر کند، خداوند پاداش داوود را به او می‌دهد (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰: ۲۴۷)]، یک الگوی رفتاری مبتنی بر امر ارشادی و نه استجابی یا وجوبی را در راستای صلح و سازش به مردان ارائه کرده است (نسا: ۳۴). بر اساس آیه ۳۴ سوره نسا در فرض نشوز زوجه و تحقق شرط آن [تأمین نیازهای مادی و غیرمادی زن از سوی شوهر و اطاعت‌ناپذیری زوجه و بیم از هرگونه سرکش شدن و دریافت نشانه‌ای که به نافرمانی و آسیب به بنیان خانواده منجر باشد] در گام نخست، پند و موعظه اولین راهکار است که در صورت تحقق آن در زوجه، به‌طور مطلق [اعم از تمکین عام (مثل خروج بدون اذن شوهر) و تمکین خاص (که همان ارتباط جنسی است)]، زوج به‌ترتیب ابتدا می‌بایست او را موعظه و نصیحت کند؛ هرچند مشهور فقهای امامیه با استناد به بخشی از آیه ۳۴ سوره نسا: «...وَاللَّاتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ...» ضمانت اجرای خودداری از ایفاء تکلیف مربوط به تمکین خاص از جانب زوجه را در صورتی که مرد به زن دسترسی داشته باشد، در گام اول نصیحت و اندرز برشمرده‌اند (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۳۱: ۲۰۱/ موسوی خمینی، ۱۳۸۶، ج ۴: ۱۰۲/ مکی‌العاملی، ۱۳۸۴، ج ۲: ۹۴) و اعمال این راهکار (موعظه و نصیحت) حتی می‌تواند در صورت تحقق نیافتن نشوز و بروز علائم و امارات آن در زوجه، مفید واقع شود و فقه اسلامی بر جواز (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۴: ۳۳۷) و حتی بر لزوم این راهکار (الجبعی‌العاملی، ۱۴۴۵ق، ج ۸: ۳۵۷) پیش از تحقق نشوز و بروز علائم آن تأکید داشته است (تا شاید این گفتمان سبب ندامت و رجوع او در اطاعت شرعی در برابر زوج شود و مراد از «خوف» در تعبیر قرآن کریم به «...تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ...» (نسا: ۳۴) بنا بر نظر مفسران، علائم تدریجی نشوز است. وفاء تفریع در «فَعِظُوهُنَّ» موعظه را نتیجه ترس از نشوز قرار داد، نه نشوز؛ بنابراین موعظه پیش از نشوز علاجی برای پیشگیری از تحقق آن است (طباطبایی، ۱۳۹۶، ج ۴: ۵۴۶).

در گام دوم و پس از تأثیر نداشتن راهکار اول (پند و موعظه)، هجر (دوری‌گزینی) به عنوان راهبرد عاطفی، گام دیگری در راستای برگشت و تقویت رابطه زوجین است و این راهکار، هم در صورتی است که نشوز محقق شده باشد (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۴: ۳۳۷) و هم در صورتی که در

زوجه، امارات نشوز ظهور کند (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۳۱: ۲۰۲) و اقدام عملی آن دوری کردن زوج از بستر زوجه است. اگرچه از دیدگاه مفسران، ظاهر جمله «... وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ...» (نسا: ۳۴) این است که بستر محفوظ باشد؛ ولی در بستر با او قهر کند یا طور دیگری بی میلی خود را به او بفهماند و این معنا از آوردن لفظ «مضجع» به جمع استنباط می شود (طباطبایی، ۱۳۹۶ش، ج ۴: ۵۴۶). نتیجه اینکه هم خوابگی از حقوق زنان بر همسران خویش است و ترک آن در صورت نشوز زوجه، مجاز و جایز دانسته شده است و مسئله‌ای عاطفی است که در صورت ترک آن، راهی برای اصلاح زوجه به بازگشت به زندگی همراه با آرامش با زوج است.

در گام سوم («وَاضْرِبُوهُنَّ» (نسا: ۳۴))، فقه اسلامی پس از نداشتن تأثیر سازنده و مطلوب در اصلاح رفتار زوجه در گام‌های اول (انگیزشی) و دوم (عاطفی)، ضرب را به عنوان راهکار سوم در راستای اصلاح رفتار زوجه و پیشگیری از فروپاشی بنیان خانواده به اندازه ضرورت در صورت تحقق نشوز زوجه، تجویز کرده است [البته باید توجه داشت که راهکارهای ارائه شده در امور واجبه است؛ لذا در خصوص مرحله سوم، عملیاتی کردن آن را منوط بر تحقق نشوز دانسته‌اند و بر آن، ادعای اجماع نیز شده است (طباطبایی حائری، ۱۴۱۸ق، ج ۱۲: ۹۴)]. هرچند بر اساس روایات وارده و احکام تکلیفی و وضعی مسلم فقهی، ضرب و جرح انسان‌ها در برابر همدیگر بدون دلیل و مجوز شرعی، ممنوع و حرام شده و در خصوص همین موضوع (نشوز زوجه) زدن همسر بدون دلیل، نکوهش شده و بیانگر این است که اسلام زدن زن را مطلوب نمی‌داند: «قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: مَنْ ضَرَبَ امْرَأَةً بِغَيْرِ حَقٍّ فَأَنَا خَصْمُهَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ...» (دیلمی، ۱۴۱۲ق، ج ۱: ۱۷۵). هر مردی بدون دلیل (بی گناه) همسر خود را بزند، من در روز قیامت دشمن اویم؛ بنابراین فقه اسلامی در راستای استیفای حق زوج مبنی بر تمکین زوجه در روابط زناشویی، به زوج، اذن ضرب با رعایت شرایط و محدودیت را داده است: «رَوَى الْمُفَضَّلُ بْنُ صَالِحٍ عَنْ زَيْدِ الشَّحَامِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ﷺ... وَالضَّرْبُ بِالسَّوَالِكِ وَغَيْرِهِ ضَرْبًا رَفِيقًا...» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۳: ۵۲۱). ضرب آن باشد که با چوب مسواک یا شبیه به آن بزنندشان؛ زدن آرام و نرم. البته باید توجه داشت که ضرب زوجه در امور واجبه است و آن را از مقوله تأدیب دانسته‌اند (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۳۱: ۲۰۶)؛ ازاین رو به لحاظ مقدار و کیفیت نباید در آن، تعدی صورت گیرد؛ زیرا دلالت امر آن دلالت وجوبی نیست؛ بلکه ارشادی است و بر اباحه دلالت دارد و شرط سالم ماندن فرد متنبه وجود دارد؛ وگرنه مؤدب ضامن است (اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۳: ۳۱۱) و موجب دیه می‌شود و مرد در این صورت به پرداخت دیه همسرش ملزم شده است (موسوی خمینی، ۱۳۸۶، ج ۴: ۱۰۳).

بنابراین فقه اسلامی با شرط رعایت مراتب تنبیهی راهکارهای سه‌گانه در صورت نشوز زوجه،

یک الگوی رفتاری مناسب را در راستای ایجاد صلح و سازش زوجین ترسیم کرده است. همچنین فقه اسلامی در فرض نشوز زوج، در راستای صلح و سازش و ایجاد محبت در زوجین، گذشت زن از پاره‌ای حقوق خود از قبیل قسمت و نفقه برای جلب محبت و تمایل زوج و قبول آن را برای زوج جایز دانسته است (مکی العاملی، ۱۳۸۴، ج ۲: ۹۴).

۱-۳. مجازات شدید در لعان:

«لعان» در لغت به ملاعنه معنا شده و مشتق از لعن و مصدر باب مفاعله است و به معنای راندن و دور کردن است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۷۴۱). از اقسام اسباب و علل قطع رابطه زوجیت که به فروپاشی و آسیب اساسی به بنیان خانواده می‌انجامد، لعان است که در فقه اسلامی به مباحثه میان زوجین اطلاق می‌شود و به شکلی مخصوص است (طباطبایی حائری، ۱۴۱۸ق، ج ۱۲: ۴۸۵) و زوج نزد حاکم با شرایط و الفاظ مخصوص، مدعی روابط نامشروع زوج با دیگری و نفی ولد از خود شود و امروزه این مقوله (لعان) نیز در محاکم قضایی مطرح می‌شود که در این صورت هرچند حد قذف و حد زنا از زن ساقط می‌شود؛ اما نتیجه و آثار آن انفساح نکاح و حرمت ابدی زوجین بر یکدیگر است؛ حتی در صورتی که در اثنای لعان خود را تکذیب کند (محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج ۳: ۷۵) و برخی قائل شدند و اگرچه ملاعن پس از لعان، خود را تکذیب کند، باز هم اثر حرمت ابدی جاری می‌شود (الجبعی العاملی، ۱۴۱۲ق، ج ۶: ۲۱۱) و نیز از آثار آن عدم توارث پدر از فرزند است «عَنْ زُرَّارَةَ قَالَتْ سَأَلَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ (ع) ... مَنْ قَالَ إِنَّهُ وَلَدُ زَنَّا جُلِدَ الْحَدَّ - وَلَا يَرِثُ الْإِبْنَ وَيَرِثُهُ الْإِبْنُ» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۲، ح ۷: ۴۱۰). نتیجه اینکه فقه اسلامی با در نظر گرفتن مجازات شدید پس از اجرای لعان که در صورت وقوع آن، به تفریق و جدایی ابدی زوجین و عدم جواز تزویج مجدد در صورت ندامت و عدم توارث از همدیگر منجر می‌شود، راهکاری پیشگیرانه از فروپاشی رابطه زوجیت و برای صیانت از بنیان خانواده و در نتیجه تداوم زندگی مشترک پیش‌بینی کرده است تا هر زوجی به محض وقوع نزاعی میان خود و همسرش با در نظر گرفتن و تداعی آثار مجازات لعان به آسانی هرگونه اتهام ناروایی را به همسر خود نسبت ندهد و از این طریق، بنیان خانواده در معرض تزلزل و ویرانی قرار نگیرد.

۱-۴. ضرورت محلل پس از طلاق سوم و حرمت دائم نکاح پس از طلاق نهم:

فقه اسلامی با در نظر گرفتن تداوم بنیان خانواده و به منظور تقویت روابط زوجین و تداوم زندگی مشترک پس از وقوع دو طلاق پی‌درپی، امکان رجوع دوباره زوج و ادامه روابط زناشویی با زوجه در صورت اقدام او (زوج) به طلاق در دو مرحله را بدون قید و شرطی تجویز کرده است؛ اما در صورت اراده زوج مبنی بر طلاق سوم، شرط مراجعت او در این فرض (وقوع طلاق سوم) در

صورت ندامت زوج را وجود محلل برای زوجه دانست (بقره: ۲۳۰) [منظور از محلل این است که زوجه به عقد مرد دیگری درآید و ضرورت شرط بلوغ او (محلل) و دائمی بودن عقد نکاح، لزوم آمیزش جنسی محلل با زوجه مطلقه از شرایط مهم در این موضوع است و سپس در صورت رضایت او (زوجه) می‌تواند به تزویج زوج اولی درآید (محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج ۳: ۱۷)]. افزون بر این اگر زوج در بین هر سه طلاق، دو بار رجوع کند و محلل نیز وجود داشته باشد و این مقوله طلاق تا نه مرحله تداوم داشته باشد، در طلاق نهم، زوجه بر زوج، حرام ابدی می‌شود (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۲، ح ۲: ۱۱۸) که این شرط (محلل) و حرمت ابدی در مرحله نهم طلاق درواقع بیانگر راهکار شدید فقهی برای بقا و استحکام خانواده و یک نوع پیشگیری پیچیده و شرایط سخت برای جلوگیری از انحلال خانواده است تا زوجین در این مرحله از طلاق متنبه باشند که پس از آن، رجوعی در میان نخواهد بود.

۵-۱. ارجاع به داوری:

«حکم» در لغت به معنای منع به منظور اصلاح است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۲۴۸). بر اساس فقه اسلامی، نهاد داوری مبتنی بر مبانی فقهی و حقوق در اسلام، ماهیت غیرقضایی دارد که حاکم با انتخاب داوران از خانواده‌های زوجین یا در صورت تراضی آنان از غیرخانواده خود، در صورت استمرار اختلاف انتخاب می‌کند (طبرسی، ۱۴۲۶ق، ج ۳: ۱۱۶) و این ارجاع به داوری در صورت بیم شکاف و جدایی زوجین، تأکید شده است (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۱: ۳۵۳) و از حمایت معنوی کلام وحی برخوردار است و از آن به «حکمیت» تعبیر شده است «وَإِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَابْعَثُوا حَكَمًا مِنْ أَهْلِهِ وَحَكَمًا مِنْ أَهْلِهَا إِنْ يُرِيدَا إِصْلَاحًا يُوَفِّقِ اللَّهُ بَيْنَهُمَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا خَبِيرًا» (نسا: ۳۵)؛ بنابراین در فقه اسلامی، هدف نهایی از ارجاع به داوری یک تدبیر اجتماعی و پیشگیرانه برای جلوگیری از فروپاشی و پایدار ماندن خانواده است و داوران مکلف‌اند بر اساس حقوق موضوعه در صلح میان زوجین بکوشند.

۶-۱. لزوم دو شاهد عادل در زمان طلاق:

نکاح ایجاد یک ارتباط نامعمول میان زن و مرد است که با ارتباطات اجتماعی دیگر متفاوت است و اژه‌گسیختن آن بدون وجود انگیزه‌ای منطقی، یک عمل هوس‌آمیز قلمداد می‌شود و آثار ناگواری همچون اضطراب در روان کودکان و فرار فرزندان از منزل و مدرسه و غیرمتعهد کردن مردان را به دنبال دارد؛ لذا بر فرض اقدام زوج به تحقق آن (طلاق)، نیازمند عوامل و شرایط فقهی و قانونی است و از آن شرط‌ها شهادت دو نفر عادل «...وَأَشْهَدُوا ذَوِي عَدْلٍ مِنْكُمْ...» (طلاق: ۲) به صورت هم‌زمان در مجلس طلاق و مرد بودن آنان است (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۳۲: ۱۱۵). فقهای

امامیه در عادل دانستن شاهد در هنگام طلاق، اتفاق نظر داشته و ادعای اجماع کرده‌اند (شریف مرتضی، ۱۴۱۵ق: ۲۹۹)؛ بنابراین فقه اسلامی با ارائه و در نظر گرفتن شرط‌های سخت‌گیرانه و لازم بودن دو شاهد مرد عادل در صورت دارا بودن تقوا و عدالت و هم‌زمانی آنان در مجلس طلاق می‌خواهد تصمیمات آنی زوجین در برهم زدن چنین پیوند بنیادینی را در پی منازعات روزمره آنان در صورت تحقق نیافتن شرط‌های یادشده، نامشروع و بدون اثر اعلام کند و نیز می‌کوشد به روند کند شدن طلاق منجر شود و از سویی شاید تلاش آنان (شهود) به منظور انحراف زوج از طلاق، مفید و مؤثر باشد و همچنین شرط عدالت در شهود و یافتن آنان به زمان نیاز دارد و این فرصت می‌تواند باعث فروکش شدن تنش‌های زوجین شود.

۷-۱. محدودیت زمانی خاص در طلاق:

با وجود روابط زناشویی نداشتن زوجین پس از وقوع طلاق، عادت ماهانه زوجه مانع از وقوع و صحت طلاق است: «عَنْ مُحَمَّدٍ الْحَلَبِيِّ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام الرَّجُلُ يُطَلِّقُ امْرَأَتَهُ وَهِيَ حَائِضٌ قَالَ الطَّلَاقُ عَلَى غَيْرِ السَّنَةِ بَاطِلٌ...» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۲، ح ۳: ۲۰) و اجماع فقها بر بطلان طلاق در دو حالت پاکی از حیض و نفاس است (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۳۲: ۲۹). این مانعیت فقهی در فاصله پاکی زوجه از عادت ماهانه، گاهی موجب می‌شود زوج از طلاق منصرف شود و سب تمایل زوج به استمرار رابطه زناشویی با زوجه گردد.

۸-۱. تجویز رجوع زوج پس از طلاق رجعی و آثار آن:

از دیدگاه فقه اسلامی، حق رجوع زوج پس از وقوع در طلاق رجعی، اسقاط‌ناپذیر است و زوج نمی‌تواند آن را از خود سلب کند و این حق مدنظر فقه اسلامی به منظور حفظ کانون خانواده است که زوج در مدت ایام عده، بدون عقد می‌تواند به زوجه رجوع کند؛ حتی اگر زوج در عده طلاق رجعی منکر طلاق باشد: «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام: ... فَقَالَ إِنْ كَانَ إِنْكَارُهُ الطَّلَاقَ قَبْلَ انْقِضَاءِ الْعِدَّةِ فَإِنَّ إِنْكَارَهُ لِلطَّلَاقِ رَجْعَةٌ لَهَا» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۲: ۱۳۶) و با بررسی الزامات فقهی نسبت به زوج در زمان وقوع طلاق رجعی به این واقعیت فقهی مبنی بر حفظ کانون خانواده و ایجاد سازش میان زوجین متوجه می‌شویم که به اختصار بیان می‌شود:

الف) تکلیف زوج در پرداخت نفقه تا زمان مستقر بودن او به عنوان سرپرست خانواده و شوهر بودن اوست؛ به‌ویژه اگر زوجه باردار باشد «...وَإِنْ كُنَّ أُولَاتٍ حَمْلٌ فَأَنْفَقُوا عَلَيْهِنَّ...» (طلاق: ۶/ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۳۱: ۳۱۶)؛ هرچند از نظر اصول، زوج پس از انحلال ازدواج در پرداختن نفقه، تکلیفی ندارد و لذا این استثنا کردن زوج درباره پرداخت نفقه مطلقه رجعیه در اثنای عده و تکلیف کردن او به آن، زمینه‌ای است تا امکان رجوع زوج در آن مدت به زندگی مشترک و استمرار

آن وجود داشته باشد.

ب) سکونت زوجین در منزل مشترک مقتضای اطلاق عقد است و پس از انحلال عقد، موجبی برای آن نیست؛ اما الزام فقه اسلامی و قانون‌گذار به سکونت مطلقه رجعیه در منزل مشترک و در اثنای ایام عده به نوعی حقی برای زوج و اسقاط آن با تراضی زوج است: «أَسْكُنُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ سَكَنْتُمْ مِنْ وَجْدِكُمْ...» (طلاق: ۶) و تکلیف کردن زوج به فراهم نمودن سکونتگاه زوجه پس از انحلال عقد، روزه‌ای برای حسن معاشرت و آشتی میان زوجین است.

ج) حقوق و تکالیف زوجین در ایام عده در طلاق رجعی از جمله حرمت خروج زوجه توسط زوج (الجبعی العاملی، ۱۴۱۲ق، ج ۶: ۷۳)، همچنین حرمت خروج زوجه از منزل مشترک («... لَا تُخْرِجُوهُنَّ مِنْ بُيُوتِهِنَّ وَلَا يَخْرُجْنَ...» (طلاق: ۱)، شأن و منزلت مطلقه رجعیه را تا شأن و حد یک همسر حقیقی ارتقا می‌دهد و لذا این طریقی برای استمرار روابط زناشویی و حفظ بقای خانواده و جلوگیری از متلاشی شدن آن است.

۹-۱. الحاق ولد به زوج در عقد دائم:

بر اساس قاعده فراش و مبانی فقهی «قال الرسول الله: الولد للفراش، وللعاهر الحجر» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵: ۴۹۲)، طفل متولد در زمان زوجیت، ملحق به شوهر است؛ اما در تنازع نفی ولد میان زوجین در فرض ادعای زوج مبنی بر عدم واقعه، با توجه به اصل عدم دخول، قول زوجه مخالف اصل است و مدعی قلمداد می‌شود و می‌بایست بینه اقامه کند؛ وگرنه زوجه سوگند می‌خورد؛ اما در صورت اتفاق نظر بر واقعه و اختلاف در خصوص فاصله زمانی آمیزش و وضع حمل، قول زوجه که مدعی وضع حمل در فاصله زمانی شش ماه یا تجاوز نکردن در مدت زمان که از مدت طبیعی حمل بیشتر بوده است، شود، بر قول زوج مقدم است؛ زیرا قول زوج که مدعی وضع حمل کمتر از شش ماه و بیشتر از مدت حمل باشد، مخالف با اصل (اصل الحاق ولد به واسطه وطی محترم) و مدعی قلمداد می‌شود و باید بینه اقامه کند؛ وگرنه زوجه سوگند خورد (موسوی خمینی ۱۳۸۶، ج ۴: ۱۰۷).

بر اساس یافته‌ها، مدیریت خانواده و تعهد و مسئولیت‌پذیری زوج یکی دیگر از مقوله‌های مؤثر در توسعه سلامت، صلح و سازش در خانواده است. خداوند متعال برای هدایت بشر، پیامبران و رسولانی را بر اقوام و ملل گذشته به رهبری برگزید تا وظیفه رسالت و سرپرستی آن جوامع را بر عهده گیرند و آنان را از آشوب و هرج و مرج رهایی بخشند. بی‌گمان هر جامعه‌ای به یک مدیر و سرپرست واحد نیاز دارد تا بتواند با برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری واحد و ایجاد هماهنگی بین اجزای آن، جامعه را سازمان‌دهی و از پراکندگی برنامه‌ها جلوگیری کند و آن را در راستای دستیابی

به اهداف و آمال متعالی هدایت نماید. حال ممکن است این جامعه یک کشور، یک سازمان و حتی یک خانواده باشد.

۱-۱۰. مدیریت خانواده، تعهد و مسئولیت پذیری زوج:

همان گونه که خداوند متعال زن را در نقش همسر و مادر به عنوان نماد مهر و عطوفت و مهربانی عهده دار مدیریت محیط خانه و تربیت فرزندان کرده است، مرد را نیز به عنوان سرپرست و مدیر خانواده و عهده دار مراقبت و محافظت از اعضای آن برگزیده است. قرآن کریم در آیه ۳۴ سوره نسا با بیان نقش مردان در محیط خانواده به تبیین وظایف و مسئولیت های ویژه آنان می پردازد و می فرماید: «الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ: مردان سرپرست و نگهبان زنان اند؛ به خاطر برتری هایی که خداوند [از نظر نظام اجتماع] برای بعضی دیگر قرار داده است و به خاطر انفاق هایی که از اموالشان در مورد زنان می کنند». قوامیت مردان بر زنان در این آیه به معنای سلطه، زورگویی و اجحاف مردان درباره زنان نیست؛ بلکه همان گونه که واژه شناسان و به تبع آنان بیشتر مفسران گفته اند، واژه «قوام» به معنای سرپرستی، کارپردازی و نگهبانی است (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۶: ۲). درحقیقت متن آیه بیانگر ضرورت مدیریت و سرپرستی واحد و منظم مرد در خانواده با توجه به مشورت در کارها و تقسیم وظایف است؛ نه در صدد تشریع و تجویز استبداد، سلطه و اجحاف مرد بر حقوق زن در جامعه یا خانواده. اگرچه برخی از این آیه برداشت سوء نموده و معتقدند منظور از آیه، حاکمیت محض مردان بر زنان و پیروی صرف زنان از مردان است؛ اما حقیقت بیانگر مسئولیتی دوجندانه است که خداوند بر عهده مردان نهاده و آنان را مسئول مراقبت و حفظ امنیت و آرامش و تأمین نیازهای جسمی و عاطفی زنان در محیط خانواده و جامعه کرده است (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۳۹۲). مردان در محیط خانواده موظف به تأمین هزینه ها، فراهم کردن نیازمندی های روزمره و مدیریت برنامه های اجرایی و امنیتی همسر و اعضای دیگر خانواده و حمایت و حفاظت از آنان در برابر مشکلات اجتماعی هستند. خداوند در ادامه همین آیه دلیل آن را به صراحت یادآور شده و این امر را ناشی از ویژگی های جسمی و فیزیکی مردان از نظر توانایی اجرایی، قدرت دفاع و تحمل بیشتر در برابر کارهای سخت و سنگین و شرایط روحی و احساسی آنان در رویارویی با مسائل و مشکلات می داند؛ بنابراین با توجه به وظیفه تکلیفی مرد در تأمین هزینه ها، فراهم کردن نیازمندی های روزمره و مدیریت برنامه های اجرایی و امنیتی همسر خود، ممکن است به منازعات و مشاجراتی میان آنان در خصوص نوع تأمین هزینه های زندگی، پرداخت نفقه به زوجه مسافر یا معذور از تمکین خاص در برابر همسر خود و امتناع زوج در پرداخت نفقه یا اولویت در پرداخت نفقه منجر شود؛ بنابراین

در ادامه پیشنهاد راهکارهای عملی فقهی در خصوص صلح و سازش، فقه اسلامی با تبیین و تعیین وظایف زوجین در این خصوص و در راستای حل منازعه و پایدار شدن آرامش درون خانوادگی و سازش آنان راهکارهای حل تنازع را پیشنهاد داده که به تفصیل آن می‌پردازیم:

(۱) وجوب و شیوه پرداخت نفقه: ازدیدگاه فقهی بر فرض صحت نکاح، پرداخت نفقه از اهم تکالیف یک‌جانبه زوج در برابر زوجه است «... وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ...» (بقره: ۲۳۳/ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۳۱: ۳۰۱) و مبنای آن، عقد دائم زن برای شوهر است و این تکلیف مشروط به فقر زوجه یا تمکن مالی زوج نیست و زوجه در هیچ حالتی مکلف به دادن نفقه زوج نیست؛ اما شیوه پرداخت آن از طریق زوج به زوجه به صورت روزانه است و زوج نمی‌تواند او را ملزم بکند که فقط از این طریق (پرداخت روزانه) نفقه‌اش را دریافت کند؛ بلکه زن می‌تواند [یعنی اختیار به زوجه سپرده شده] که نفقه خود را به صورت جداگانه در روز از زوج بخواهد (خویی، ۱۴۱۰ق، ج ۲: ۲۹۱).

ملاک در تعیین نفقه: اکثریت فقهای امامیه ملاک تعیین نفقه را وضع زن می‌دانند و شأن و عرف را مدنظر قرار می‌دهند (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۳۱: ۳۳۰/ مکی‌العاملی، ۱۳۸۴، ج ۲: ۱۰۰) و قانون مدنی نیز از همین نظریه فقهی اکثر پیروی کرده و آن را ملاک تعیین نفقه قرار داده است. (قانون مدنی، ماده ۱۱۰۷).

(۲) ابتلای زوج به بیماری‌های آمیزشی و لزوم نفقه: ابتلای زوج به یکی از بیماری‌هایی آمیزشی حقی را برای زوجه ایجاد می‌کند و بر اساس قاعده لاضرر، عموم وجوب اطاعت را تخصیص می‌زند و وجوب اطاعت را بر می‌دارد و زوجه می‌تواند از برقراری رابطه جنسی با مرد خودداری کند که این مانع از پرداخت نفقه زوجه نخواهد بود و در برابر استمتاع جنسی زوج از زوجه همانند عوض در معاوضه که پرداخت آن لازم و واجب است و درواقع یک عذر عقلی به شمار می‌آید که در صورت عدم تمکین زوجه، حق نفقه او ساقط نخواهد شد (موسوی خمینی، ۱۳۸۶، ج ۴: ۱۱۴).

(۳) الزام زوج به قضای نفقه: نفقه یک حق مالی برای زوجه است که به صورت دین به ذمه شوهر ثابت و مستقر می‌شود و پرداخت آن بر زوج لازم است؛ بنابراین در صورت نپرداختن آن از سوی زوج، قضا و جبران آن بر او لازم است و بر مبنای فقهای مشهور امامیه اعم از اینکه زن طلب کرده باشد یا درخواستی نداشته باشد، وجه اینکه حاکم مقدار نفقه هر روز او را معین کرده باشد یا خیر و چه اینکه شوهر دارا یا فقیر باشد. در هر سه فرض، نفقه به صورت دین و بدهکاری بر ذمه شوهر ثابت و مستقر می‌شود (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۳۱: ۳۷۹/ موسوی خمینی، ۱۳۸۶، ج ۴: ۱۱۸).

محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج ۲: ۲۹۴/ مکی العاملی، ۱۳۸۴ش، ج ۲: ۱۰۲).

۴) تقدم نفقه زوجه بر دیون دیگر: از تعهدات زوج به تبع عقد نکاح، مسئولیت پذیری او و الزام به پرداخت نفقه است و این تعهد بر تعهدات و دیون دیگر زوج مقدم است (بهجت، ۱۴۲۸ق، ج ۴: ۵۹/ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۳۱: ۳۶۵/ موسوی خمینی، ۱۳۸۶، ج ۴: ۱۱۴ و ۱۲۳)؛ بنابراین در صورت جمع بین نفقه زوجه و سایر افراد واجب النفقه، زوجه بر دیگران مقدم است و چنانچه پس از آن (پرداخت نفقه زوجه) قادر به پرداخت نفقه اقارب باشد، به آن ملزم می شود.

۵) از مسلمات فقهی، عدم استحقاق زوجه به نفقه در حالت نشوز و امتناع از وظایف زوجیت است و به طور کلی نفقه در عقد دائم، مشروط به تمکین است؛ مگر اینکه دارای معاذیر شرعی یا حق حبس باشد که در صورت استتکاف از وظایف زناشویی، سزاوار نفقه خواهد بود.

۶) زوجه بر نفقه دریافتی - در آن دسته اموالی که قابلیت بقا ندارند و مصرفی هستند - مالک می شود: «عَنْ شِهَابِ بْنِ عَبْدِ رَبِّهِ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ مَا حَقُّ الْمَرْأَةِ عَلَى زَوْجِهَا قَالَ يَسُدُّ جُوعَهَا وَيَسْتُرُ عَوْرَتَهَا ... وَلَا يَنْبَغِي أَنْ يَقْفِرَ بَيْتَهُ مِنْ ثَلَاثَةِ أَشْيَاءَ ... وَلَيُقَدَّرُ لِكُلِّ إِنْسَانٍ مِنْهُمْ قُوَّتُهُ فَإِنْ شَاءَ أَكَلَهُ وَإِنْ شَاءَ وَهَبَهُ وَإِنْ شَاءَ تَصَدَّقَ بِهِ...» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۱، ح ۱، باب ۱۲: ۵۱۳) و لذا در صورت قناعت کردن آن اموال، حق رجوعی برای زوج متصور نیست و نمی تواند آن اموال را مسترد کند؛ اما در اموالی که بر فرض انتقاع، قابلیت بقا داشته باشند، زوجه مالک نمی شود و فقط حق انتقاع دارد؛ زیرا ممکن است زوج در حین انتقاع زوجه، آن را تغییر دهد.

۷) فقه اسلامی درباره نفقه زوجه مسافر قائل به تفکیک (سفر با اذن زوج، سفر حیاتی و سفر واجب مضیق) شده است؛ از این رو از دیدگاه فقهی، مسافرت زوجه در صورت اذن زوج، مطلقاً - اعم از واجب یا مستحب یا مباح - موجب سقوط نفقه نیست (موسوی خمینی، ۱۳۸۶، ج ۴: ۱۱۵) و مفهوم مخالف نصوص نیز بر این عدم سقوط دلالت دارند: «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: أَيُّمَا امْرَأَةٍ خَرَجَتْ مِنْ بَيْتِهَا بِغَيْرِ إِذْنِ زَوْجِهَا فَلَا نَفَقَةَ لَهَا حَتَّى تَرْجِعَ» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۱، ح ۱، باب ۶: ۵۱۷) و بلکه حتی بر عدم سقوط آن ادعای اجماع شده است (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۳۱: ۳۱۴) و در فرض مسافرت واجب برای انجام واجب شرعی مانند سفر حج ولو به غیر اذن زوج باشد نیز مسقط نفقه نیست؛ هر چند مخارج مسافرت بر عهده زوج نیست؛ اما در فرضی که سفر حیاتی باشد مثل اینکه سفر زوجه به منظور درمان باشد، هزینه سفر و مخارج افزون بر نفقه بر عهده زوج است (حکیم، ۱۴۱۰ق، ج ۲: ۳۰۸)

۸) پرداخت مهریه از جمله دیونی است که بر ذمه زوج مستقر می شود و ممکن است در حین انعقاد عقد یا پس از آن (عقد) معین شود؛ زیرا مهر در نکاح به منزله عوض در معاملات عادی

نیست و مطالبه آن یک دعوی مالی است که از طرق محاکم قضایی یا در فرض عقدنامه رسمی از طریق اجرای ثبات نیز قابل وصول است که در جوامع امروزی با توجه به منازعات فراوان زوجین در خصوص مهریه، فقه اسلامی با تبیین نحوه پرداخت آن، راهکارهایی پیشنهاد داده است:

الف) پرداخت آن اگر به صورت حال باشد، زوجه می تواند بدون درنگ پس از وقوع عقد، آن را مطالبه کند و تمکین خود را مشروط به پرداخت تمام آن نماید و زوج موظف بر تأدیه است (بحرانی، ۱۴۰۵ق، ج ۲۴: ۴۵۱/ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۳۱: ۴۱)؛ اما در صورت مؤجل بودن آن، چنین حقی برای زوجه متصور نیست و نمی تواند از حق حبس (خودداری از تمکین پیش از پرداخت تمام مهریه) استفاده کند (مکارم شیرازی، ۱۴۲۴ق، ج ۶: ۵۱).

ب) تفویض تعیین مهر به زوج: تفویض مهریه به زوج جایز و از مسلمات فقهی است: «عَنْ هُشَامِ بْنِ سَالِمٍ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ زُرَّارَةَ عَنْ أَبِيهِ قَالَ سَأَلْتُ أَبَا جَعْفَرٍ عليه السلام: عَنْ رَجُلٍ تَزَوَّجَ امْرَأَةً... قُلْتُ: أَرَأَيْتَ إِنْ تَزَوَّجَهَا عَلَى حُكْمِهِ وَرَضِيَتْ قَالَ: فَقَالَ مَا حَكَمَ مِنْ شَيْءٍ فَهُوَ جَائِزٌ عَلَيْهَا، قَلِيلًا كَانَ أَوْ كَثِيرًا...» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۱، باب ۱۸: ۲۷۸) و حتی بر آن، اجماع نیز قائم است (طوسی، ۱۴۰۷ق «الف»، ج ۴: ۳۸۰)؛ بنابراین در تعیین مقدار مهریه، زوج می تواند به هر مقدار که بخواهد، مهر تعیین کند؛ مشروط بر اینکه زوجه تعیین مهریه را به او واگذار کرده باشد؛ پس در صورت مالیت داشتن آن، زوجه موظف به پذیرش آن است؛ اگرچه مقدار آن کم باشد.

ج) محدودیت در مهرالسنه: بر مبنای فقه اسلامی، تجاوز از مهرالسنه در صورت واگذاری تعیین مهریه به زوجه از سوی زوج، جایز نیست: «عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عليه السلام: فِي رَجُلٍ تَزَوَّجَ امْرَأَةً عَلَى حُكْمِهَا أَوْ عَلَى حُكْمِهِ... قُلْتُ فَإِنْ طَلَّقَهَا وَقَدْ تَزَوَّجَهَا عَلَى حُكْمِهَا قَالَ إِذَا طَلَّقَهَا وَقَدْ تَزَوَّجَهَا عَلَى حُكْمِهَا لَمْ يُجَاوِزِ حُكْمَهَا عَلَيْهِ أَكْثَرُ مِنْ وَزْنِ خَمْسِمِائَةٍ دِرْهَمٍ فَضْلاً مُهُورٍ نِسَاءً رَسُولِ اللَّهِ صلى الله عليه وآله وسلم» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۱، ۲: ۲۷۸) و الزام به پرداخت آن از سوی زوج مشروط به این است که از مهرالسنه بیشتر نباشد. اما زوجه محدودیتی در تعیین آن از نظر قلت در فرض یادشده (واگذاری تعیین مهر به زوجه) ندارد و می تواند به هر مقدار که بخواهد، تعیین کند و اجماع نیز بر آن قائم است (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۳۱: ۶۸).

د) فقه اسلامی در تنازع ذکر مهریه پس از وقوع عقد قائل به تفکیک شده است؛ بنابراین بر فرض نزاع و پیش از ارتباط زناشویی بر مبنای اصل عدم (اصل عدم ذکر مهریه) قائل به ذکر نشدن مهریه در هنگام عقد است که اگر زوج منکر آن (ذکر شدن مهریه) باشد، سوگند می خورد و برای زوجه، متعه، ثابت است (الجبعی العاملی، ۱۴۱۲ق، ج ۵: ۳۷۵) و اگر پس از وقوع عقد و بعد از ارتباط زناشویی، زوجه مدعی باشد، قدر متیقن آن مهرالمثل است و ادعای بیش از مهرالمثل را

زوجه باید بینه بیاورد (موسوی خمینی، ۱۳۸۶، ج ۴: ۹۷).

ه) هرگاه نوع مهریه معین و مشخص شود و تنازع زوجین در خصوص صفات آن از قبیل سالم بودن یا مرغوب بودن و عدم آنها به وجود آید و البته فرض تنازع در این مسئله، فرع بر معین بودن مهر است، در این صورت قول زوج بنا بر اصل عدم زیادی [اصل برائت از زاید] (طباطبایی قمی، ۱۴۲۶ق، ج ۱۰: ۱۹۷/ اصفهانی، ۱۴۱۶ق، ج ۷: ۴۸۰)، با اتیان قسم پذیرفته می شود و ملاک در پرداخت نفقه می گردد. «عَنْ أَبِي أَيُّوبَ عَنْ أَبِي عُبَيْدَةَ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عليه السلام: فِي رَجُلٍ تَزَوَّجَ امْرَأَةً فَلَمْ يَدْخُلْ بِهَا فَادَّعَتْ أَنَّ صَدَاقَهَا مِائَةُ دِينَارٍ وَ ذَكَرَ الزَّوْجُ أَنَّ صَدَاقَهَا خَمْسُونَ دِينَاراً وَلَيْسَ لَهَا بَيِّنَةٌ عَلَى ذَلِكَ قَالَ: الْقَوْلُ قَوْلُ الزَّوْجِ مَعَ يَمِينِهِ» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۱: ۲۷۴).

و) در صورت تنازع و تحویل مهریه از سوی زوج و انکار زوجه درباره پرداخت آن و مفروض بودن و استقرار یافتن دین (مهریه) بر ذمه زوج، بر مبنای مشهور فقهای امامیه با استصحاب اشتغال ذمه زوج و بقای دین (الجبعی العاملی، ۱۴۴۵ق، ج ۸: ۳۰۱/ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۳۱: ۱۳۹/ موسوی گلپایگانی، ۱۴۱۳ق، ج ۲: ۳۶) و نیز بر مبنای قاعده «البینه للمدعی و الیمین علی من انکر» و حاکمیت آن در همه ابواب دیون (موسوی خمینی، ۱۳۸۶، ج ۴: ۹۸)، اصل بر نپرداختن مهریه است و قول زوجه با یمین مقدم می شود.

ز) دریافت مهریه در صورت تزویج پسر صغیر توسط پدر، در فرض مکفی بودن اموال صغیر، از اموال او (صغیر) پرداخت می شود: «عَنْ عُبَيْدِ بْنِ زُرَّارَةَ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام عَنِ الرَّجُلِ يُزَوِّجُ ابْنَهُ وَ هُوَ صَغِيرٌ قَالَ: إِنْ كَانَ لِابْنِهِ مَالٌ فَعَلَيْهِ الْمَهْرُ وَإِنْ لَمْ يَكُنْ لِلابْنِ مَالٌ فَلِأَبٍ صَاحِبِ الْمَهْرِ صَمِنَ أَوْ لَمْ يَصْمِنْ» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۱، ح ۱، باب ۲۸: ۲۸۷)؛ وگرنه مهریه زوجه از اموال پدر صغیر دریافت می شود: «عَنْ الْفَضْلِ بْنِ عَبْدِ الْمَلِكِ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام عَنِ الرَّجُلِ يُزَوِّجُ ابْنَهُ وَ هُوَ صَغِيرٌ قَالَ لَا بَأْسَ قُلْتُ يَجُوزُ طَلَاقُ الْأَبِ قَالَ لَا قُلْتُ عَلَى مَنْ الصَّدَاقُ قَالَ عَلَى الْأَبِ إِنْ كَانَ صَمِنَهُ لَهُمْ وَإِنْ لَمْ يَكُنْ صَمِنَهُ فَهُوَ عَلَى الْغُلَامِ إِلَّا أَنْ لَا يَكُونَ لِلْغُلَامِ مَالٌ فَهُوَ صَاحِبُهُ وَ إِنْ لَمْ يَكُنْ صَمِنَ» (همان: ۲۸۸) و بر فرض توان پرداخت مقداری از مهریه توسط صغیر، آن مقدار از اموال صغیر و مابقی آن از اموال پدر دریافت و به زوجه تحویل می شود. البته فقه اسلامی راهکار سازشی و دقیقی را بر اساس تفصیل بین معسر و موسر بودن ولو صغیر پیشنهاد کرده است و مشهور فقهای امامیه نیز در این موضوع در معسر و موسر بودن فرزند (زوج صغیر) قائل به تفصیل شدند (ابن ادریس حلی، ۱۴۱۰ق، ج ۲: ۵۶۹/ اصفهانی، ۱۴۱۶ق، ج ۷: ۴۷۵/ الجبعی العاملی، ۱۴۴۵ق، ج ۸: ۲۸۴) و حتی ادعای اجماع در این مسئله دارند (طوسی، ۱۴۰۷ق «الف»، ج ۴: ۳۷۳).

ح) مهرالمثل در فرض ذکر نشدن مهر در هنگام انعقاد عقد بدون ذکر مهریه صحیح است و ظاهر آیه بر آن دلالت دارد: «لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ طَلَقْتُمْ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمْسُوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً» (بقره: ۲۳۶) و اجماع بر آن قائم است (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۳۱: ۴۹)؛ بنابراین ارتباط و نزدیکی زوجین در زناشویی پیش از تعیین مهریه، موجب می‌شود تعیین مهریه زوجه بر اساس مهرالمثل باشد: «عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام: فِي رَجُلٍ تَزَوَّجَ امْرَأَةً وَلَمْ يَفْرِضْ لَهَا صَدَاقَهَا ثُمَّ دَخَلَ بِهَا قَالَ «لَهَا صَدَاقُ نِسَائِهَا» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۱، ح ۳: ۲۶۹)؛ بنابراین در فرض نزاع، زوجه سزاوار مهرالمثل خواهد شد.

۲. راهکارهای نظری صلح و سازش

بر اساس یافته‌ها، مکلف شدن زوجین به رعایت الزامات فقهی در برابر یکدیگر، یکی دیگر از مقوله‌های مؤثر در صلح و سازش در خانواده است که به اختصار بررسی می‌شود:

۲-۱. استقلال زوجه در تصرف دارایی خود:

بر اساس یافته‌ها، رعایت الزامات فقهی زوجه یکی دیگر از مقوله‌های مؤثر در صلح و سازش در خانواده است. از دیدگاه نواندیشان متجدد، بر خلاف دیدگاه سنتی و متحجرانه که بر اساس آن، زن موجود درجه دوم قلمداد می‌شد، زن بیشتر نقش جایگزین را دارد و نه مستقل که جای خود را در مواقع اضطرار و ضرورت به مرد می‌دهد؛ حتی در مکتب‌هایی همانند فمینیسم که در دنیا به پیشروترین نهضت‌های زنانه در دنیا معروف هستند، جامعه ایدئال آن، جامعه تک‌جنسیتی و زنانه است و زن را برتر از مرد و بلکه در مقابل مرد می‌داند؛ اما از نگاه دین اسلام - به لحاظ تساوی - مرد و زن نسبت تساوی دارند و زن می‌تواند به صورت فعال در جامعه حضور داشته باشد و حق حضور در تمامی امور را دارد؛ هرچند مادر بودن و تربیت فرزند از اصلی‌ترین وظیفه‌های زن و جدا کردن فرزند از مادر از عوامل انحطاط جامعه است؛ اما فقه اسلامی با به رسمیت شناختن حق مالکیت در اموال، زنان را در این زمینه مستقل کرده و مردان را ملزم به تأمین نیازهای زنان با رعایت اصول اخلاقی و انسانی نموده است و هیچ‌گونه جبری برای واگذاشتن اموال زن به صورت رایگان به زوج نیست: «لِلرَّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبُوا وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبْنَ (نسا: ۳۲): برای مردان از آنچه کسب کرده‌اند، بهره‌ای است و برای زنان از آنچه کسب کرده‌اند، بهره‌ای است»؛ بنابراین زن از دیدگاه فقه اسلامی از نظر مالی مستقل است: «عَنْ زُرَّارَةَ عَنِ الْبَاقِرِ عليه السلام قَالَ: إِذَا كَانَتْ الْمَرْأَةُ مَالِكَةً أَمَرَهَا بَبَيْعٍ وَتَشْتَرِي وَتُعْتِقُ وَتُشْهَدُ وَتُعْطَى مِنْ مَالِهَا مَا شَاءَتْ» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۷: ۳۷۸) و عمومیت قاعده سلطنت که از قواعد اولیه فقه اسلامی است، بر مجاز بودن همه‌گونه تصرفات برای مالک آن دلالت دارد که عمومیت آن اموال زن را نیز در بر می‌گیرد: «قَالَ

رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: النَّاسُ مُسْلُطُونَ عَلَى أَمْوَالِهِمْ» (احسائی، ۱۴۰۵ق، ج: ۱، ۲۲۱) و در حقوق مدنی جمهوری اسلامی ایران نیز این استقلال در مالکیت زن پذیرفته شده است: «زن مستقلاً می تواند در دارایی خود هر تصرفی را که می خواهد بکند» (قانون مدنی، ماده ۱۱۱۸)؛ بنابراین زن می تواند در اموال خود همچون حقوق دریافتی اش در صورت شاغل بودن یا اموالی که از زحمت خویش به دست آورده یا به ارث به او رسیده و یا حتی اموالی که شوهرش به او هدیه داده، آزادانه تصرف کند و هرگونه عمل مادی یا حقوقی درباره آنها انجام دهد و زوج (مرد) حق هیچ گونه سلب مالکیتی را درباره او ندارد و فقط با اذن او (زوجه) می تواند دخل و تصرف داشته باشد و بر اساس تکلیف مرد در تأمین مخارج شخصی زوجه و هزینه های خانواده، در صورت عجز مرد از تأمین آن با فرض بر داشتن ثروت زن، تکلیف و الزامی در پرداخت آن از سوی زوجه نیست.

۲-۲. الزامات زوجه عبارت اند از:

الف) اطاعت زوجه از تکالیف اختصاصی زوجه در برابر زوج اعم از تمکین عام: «الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ...» (نسا: ۳۴) یا تمکین خاص: «نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَّكُمْ فَأَتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ...» (بقره: ۲۲۳) مستلزم وجود حقی برای مرد است و این استلزام اطاعت عام زوجه یعنی پذیرش ریاست مرد در امور مالی و تولیت فرزندان و اراده او در مسائل اخلاقی خانواده است و نیز اطاعت خاص زوجه که تسلیم شدن به خواسته های مشروع زوج در روابط جنسی و زناشویی است (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج: ۶، ۱۱/ اصفهانی، ۱۴۱۶ق، ج: ۷، ۴۸۶)

ب) ممنوعیت مطلق خروج زن از منزل بدون اذن زوج مبنی بر منافات داشتن خروج او با کامیابی زوج است (فخرالمحققین حلی، ۱۳۸۷ق، ج: ۳، ۲۷۴/ الجبعی العاملی، ۱۴۴۵ق، ج: ۸، ۴۴۶/ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج: ۳۱، ۳۱۴) و لذا در انجام امور واجب و ضرورت همچون تأمین مخارج در صورت نپرداختن نفقه از سوی زوج یا انجام امور واجبه یا شرط خروج توسط زوجه ضمن عقد، خروج او جایز است و در صورت منافات نداشتن با کامیابی زوج، ممنوعیت او نباید موجب معاشرت نیکو نداشتن یا موجب عسر و حرج برای زوج شود.

ج) اشتغال زن در فقه اسلامی جایز دانسته شده است: «... لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبُوا وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبْنَ...» (نسا: ۳۲)؛ بنابراین منع کردن مطلق زوج از اشتغال زوجه به هرگونه حرفه در خارج از منزل منوط به شرط نشدن اشتغال یا شاغل بودن زوجه در هنگام وقوع عقد است (موسوی خمینی، ۱۳۸۶: ۳۵۶) و بنابراین منع اشتغال زن مبنی بر خارج نشدن زوجه بدون اذن زوج است و لذا در صورت اذن زوج به اشتغال زوجه می بایست شغل زوجه با مصلحت و حیثیت خانوادگی و حیثیت زوجین منطبق بوده و منافات نداشته باشد (خویی، ۱۴۱۰ق، ج: ۲، ۳۰۶/

موسوی خمینی، ۱۳۸۶: ۳۵۵ / مؤسسه آموزشی و پژوهشی قضا، ۱۳۹۱، (نظرات فقهی فاضل لنکرانی، سیستمی، تبریزی، موسوی اردبیلی، بهجت، خامنه‌ای، سؤالات، ۵۷۶۰ و ۹۰۷۴ و ۹۰۷۷). حتی در صورت اشتغال زوجه در منزل در صورت منافات داشتن با استمتاعات زوج، زوج می‌تواند منع کند (موسوی خمینی، ۱۳۸۶: ۳۵۶).

۲-۳. الزامات زوج عبارت‌اند از:

الف) لزوم اذن زوجه در تزویج دختر خواهر و برادر زوجه: هرچند به اقتضای عمویت آیه شریفه اصل بر حلیت است: «...وَأُحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذَلِكَ أَنْ تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُمْ...» (نسا: ۲۴)؛ اما اذن زوجه درباره تزویج زوج، در صورتی که زوج آن زن را در حباله نکاح دارد، با دختر خواهر و دختر برادر زوجه لازم است: «عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عليه السلام قَالَ: لَا تُزَوِّجُ ابْنَتُ الْأَخِ وَلَا ابْنَةُ الْأَخْتِ عَلَى الْعَمَّةِ وَلَا عَلَى الْأَخَالَةِ إِلَّا بِإِذْنِهِمَا...» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۰، ح ۱: ۴۸۷). ظاهر اطلاقات ادله، مقارنت اجازه با عقد است؛ وگرنه انتفای اجازه پیش از عقد موجب بی‌اثر شدن عقد است و این عدم جواز منحصر در عقد دائم نیست؛ بلکه در عقد منقطع نیز اذن لازم می‌شود.

ب) الزام زوج به شرط ضمن عقد درباره سکونت زوجه: حق تعیین مسکن از زوج بر فرض واگذاشتن حق انتخاب مسکن به زوجه - چه ضمن عقد یا پس از آن - از او سلب می‌شود و زوجه می‌تواند در ایام زوجیت، محل اقامتش با زوج، مشترک نباشد و مستقل از هم باشند (مکی العاملی، ۱۳۸۴، ج ۲: ۸۶) و از موارد نشوز زن شمرده نمی‌شود و زوجه سزاوار نفقات اعم از معوقه و جاری است.

۲-۴. الزامات طرفینی زوجین عبارت‌اند از:

الف) ایجاد عیوب در زمان عقد بر مبنای نفی ضرر در صورت علم زوجین به همدیگر موجب حق فسخ نکاح برای هرکدام نخواهد بود و ایجاد عیوب در زوجه پس از عقد نکاح نیز موجب حق فسخ نکاح برای زوج نخواهد بود و حتی پس از عقد و پیش از نزدیکی بر مبنای اصل لزوم عقد و استصحاب بقای عقد نیز همین حکم جاری است.

ب) عدم جواز شرط خیار در نکاح: نهاد خانواده به عنوان واحد بنیادین جامعه، از مهم‌ترین تأسیسات عقلایی است و وجود چنین شرطی آن را در معرض فروپاشی محض قرار می‌دهد؛ ازاین‌رو قرار دادن خیار شرط در نکاح از موارد اقاله است که در نکاح تشریح نشده و بر این عدم جواز، اجماع قائم است (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۲: ۸۱ / موسوی خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۴: ۳۸۸ / ابن‌ادریس حلی، ۱۴۱۰ق، ج ۲: ۲۴۶) و سپردن اختیار طلاق به زوج نیز کاشف از مشروعیت

نداشتن اقاله (انصاری، ۱۴۲۲ق، ج ۵: ۱۵۱) و در نتیجه عدم جواز خیار شرط در نکاح است و افزون بر آن از دیدگاه عقلی نیز موجب تزلزل روابط زناشویی و بی ثباتی بنیان خانواده است.

ج) شرط‌هایی که زوجین ضمن عقد در عقد بگنجانند و آن شرط‌ها خلاف شرع باشد (از قبیل شرط روابط زناشویی نداشتن، ازدواج نکردن زوج با زن دیگر)، در صورت تنازع، آن شرط‌ها بی اثر هستند و مشهور فقها نیز قائل اند که فقط شروط فاسدند (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۳۱: ۹۵-۹۶/ موسوی خمینی، ۱۳۸۶، ج ۴: ۹۹/ الجبعی العاملی، ۱۳۸۴، ج ۲: ۸۶)؛ اما در صحت عقد و مهر خللی وارد نمی‌کند: «عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ قَيْسٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عليه السلام قَالَ: "قَضَى عَلِيٌّ عليه السلام فِي رَجُلٍ تَزَوَّجَ امْرَأَةً وَ أَصْدَقَهَا وَ اشْتَرَطَ أَنْ يَبْدَهَا الْجَمَاعَ وَ الطَّلَاقَ". قَالَ "خَالَفَتِ السُّنَّةَ وَ وَلَّتِ الْحَقَّ مَنْ لَيْسَ بِأَهْلِهِ". قَالَ "فَقَضَى" أَنَّ عَلَى الرَّجُلِ النِّفَاقَ وَ يَبْدِيهِ الْجَمَاعَ وَ الطَّلَاقَ وَ ذَلِكَ السُّنَّةُ" (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۱، ح ۱: ۲۸۹).

د) شرط خیار در مهریه، منافاتی با مقتضای عقد ندارد و بر مبنای قاعده «المؤمنون عند الشروطهم» (همان: ۲۷۶) صحیح و مشروع است و پس از وقوع عقد و تعیین مهر در صورت اعمال خیار، هرکدام که حق خیار داشته باشد، مهرالمسمی فسخ و بر فرض دخول، مهرالمثل ثابت می‌شود (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۳۱: ۱۰۷)؛ وگرنه (پیش از دخول) اگر بر غیر مهرالمثل توافق کنند، صحیح است (الجبعی العاملی، ۱۴۱۲ق، ج ۵: ۱۱۹).

ه) توافق زوجین بر تعیین مهر پس از وقوع عقد، صحیح است: «...وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا تَرَاذِيئُمْ بِهِ مِنْ بَعْدِ الْفَرِیْضَةِ...» (نسا: ۲۴)؛ بنابراین مهریه تعیین شده اعم از اینکه بیش از مهرالمثل باشد یا مساوی و یا کمتر، بر فرض ادعای زوجه، مقتضای قاعده صحت تراضی پس از عقد را اقتضا می‌کند و بر زوج لازم است که پرداخت کند و از مسلمات فقهی است و بر آن ادعای اجماع شده است (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۳۱: ۶۱).

و) زوجین متقابلاً دارای حقوق و تکالیفی در برابر همدیگرند که از جمله آن حسن معاشرت است و حسن معاشرت بر اساس مبانی فقه اسلامی، یک تکلیف شرعی است «...وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ...» (نسا: ۱۹) که با رعایت آداب و رسوم اجتماعی مورد احترام طرفین به وجود می‌آید و بر مبنای شایسته سالاری، شایسته ترین زوج را کسی دانسته‌اند که با همسر خویش خوش رفتار باشد: «قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: مَا أَكْرَمَ النِّسَاءَ إِلَّا كَرِيمٌ وَلَا أَهَانَهُنَّ إِلَّا لَنِيمٌ» (پاینده، ۱۳۸۲: ۴۷۲) و از سویی خوب شوهرداری کردن را نیز جهاد زن دانسته‌اند: «قَالَ إمام علي عليه السلام: جِهَادُ الْمَرْأَةِ حُسْنُ التَّبَعْلِ» (رضی، ۱۳۹۷، حکمت ۱۳۶: ۵۴۷).

ز) مختار بودن زوجه در تعیین مسکن علی حده: بر مبنای قاعده لاضرر، در صورت ثبوت مظنه

ضرر برای زوجه در یک منزل به همراه زوج - اعم از بدنی و مالی و شرافتی - عموم وجوب اطاعت از زوج در خصوص سکونت کردن زوجه در منزلی که زوج تعیین کرده است، رفع می‌شود (محقق داماد، ۱۳۷۶: ۳۱۲)؛ بنابراین از موارد معذوریت زوجه در تمکین است و موجب سقوط نفقه نخواهد بود.

ح) عجز زوج از نفقه و عدم جواز فسخ نکاح از سوی زوجه: بر اساس مبانی فقه اسلامی: «وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَىٰ مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ...» (نور: ۳۲)، امر به ازدواج در این آیه شریفه با فسخ نکاح از سوی زوجه در صورت عجز زوج از نفقه، منافات دارد و نیز با حاکم شدن استصحاب بقای نکاح بر فرض عجز زوج از پرداخت نفقه، زوجه حق فسخ آن را ندارد (الجبعی العاملی، ۱۴۴۵ق، ج ۷: ۴۰۷ / لنکرانی، ۱۴۲۱ق: ۳۱۵).

با توجه به مطالب گفته‌شده، از آنجایی که اختلاف نظر در زندگی مشترک زوجین امری اجتناب‌ناپذیر است، برای رسیدن به تحکیم بنیان خانواده و وفاداری، همسران باید سبک زندگی خود را اصلاح کنند؛ بنابراین می‌بایست زوجین با الگوپذیری و اعمال راهبردهای فقهی که رویکردی اصلاح‌گرایانه دارد، با شناخت و اراده متقابل به خواسته‌های همسر خود توجه کنند، بخشش و بردباری را بیاموزند، قدردان زحمات همسر خود باشند، در برابر هر سختی، مقاومت لازم را داشته باشند و منافع خانوادگی را به مسائل شخصی ترجیح دهند. همه اینها به روابط گرم و وفادارانه در زندگی منجر خواهد شد و مایه آرامش هردو طرف در دنیا و آخرت خواهد بود.

منابع و مآخذ

- * قرآن مجید (۱۳۹۱). ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای، قم: مؤسسه انتشارات سازمان دار القرآن الکریم.
۱. ابن‌ادریس حلی، محمد بن منصور بن احمد (۱۴۱۰ق). السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی. چاپ دوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
 ۲. ابن‌بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳ق). من لایحضر الفقیه. چاپ دوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
 ۳. ابوالمعالی، خدیجه (۱۴۰۰). پژوهش کیفی از نظریه تا عمل. تهران: انتشارات نشر علم.
 ۴. احسائی، ابن‌ابی‌جمهور محمد بن علی (۱۴۰۵ق). عوالی اللئالی العزیزیه. چاپ اول، قم: دار سید الشهداء علیه السلام للنشر.
 ۵. احمدی، نیره، شریعتی، الهام و میرخانی، عزت‌السادات (۱۴۰۰). ظرفیت اصول حاکم بر خانواده در حل تعارضات خانوادگی. مطالعات زن و خانواده، ۹ (۳)، ۱۰۲-۱۲۸.
 ۶. اردبیلی، احمد بن محمد (۱۴۰۳ق). مجمع الفائدة و البرهان فی شرح ارشاد الاذهان. چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
 ۷. اسدیان، عقیل و صداقت، کامران (۱۳۹۳). تبیین جامعه‌شناختی عوامل اجتماعی مؤثر بر طلاق (مطالعه موردی شهرستان قائم‌شهر). جامعه‌شناسی کاربردی، ۲۵ (۲)، ۹۷-۱۱۶.
 ۸. اصفهانی (فاضل هندی) محمد بن حسن (۱۴۱۶ق). کشف اللثام و الابهام عن قواعد الاحکام. چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
 ۹. افروز، غلامعلی (۱۳۹۹). خانواده متعالی در سایه حاکمیت حقوق عاطفی. فصلنامه علمی - پژوهشی خانواده و پژوهش، ۱۷ (۱)، ۱۱-۲۰.
 ۱۰. امانی، رزیتا (۱۳۹۴). مقایسه تعارض زناشویی در ساختار توزیع قدرت در خانواده. فرهنگی - تربیتی زنان و خانواده، ۱۰ (۳۲)، ۴۱-۵۲.
 ۱۱. انصاری (شیخ الاعظم)، مرتضی (۱۴۲۲ق). المکاسب. چاپ دوم، قم: انتشارات شریعت.
 ۱۲. بهجت، محمدتقی (۱۴۲۸ق). استفتائات (فقه فتاوی). چاپ اول، قم: انتشارات دفتر حضرت آیت‌الله بهجت.
 ۱۳. بحرانی آل‌عصفور، یوسف بن احمد بن ابراهیم (۱۴۰۵ق). الحدائق الناصره فی احکام العترة الطاهره. چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
 ۱۴. پاینده، ابوالقاسم (۱۳۸۲). نهج الفصاحه: مجموعه کلمات قصار حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم. چاپ

- چهارم، تهران: انتشارات دنیای دانش.
۱۵. پناهی، محمدحسین و زارعان، منصوره (۱۳۹۱). سلامت خانواده و عوامل اجتماعی مؤثر بر آن. فصلنامه علوم اجتماعی، ۱۹ (۵۹)، ۱-۴۰.
۱۶. الجبعی العاملی (الشهید الثاني)، زین الدین بن علی (۱۴۱۲ق). الروضة البهیة فی شرح المعه الدمشقیة. الطبع الثاني، بیروت: انتشارات دار احیاء التراث العربی.
۱۷. الجبعی العاملی (الشهید الثاني)، زین الدین بن علی (۱۴۴۵ق). مسالك الافهام الی تنقیح شرائع الاسلام. چاپ پنجم، قم: انتشارات مؤسسه المعارف الاسلامیه.
۱۸. جوادى آملی، عبدالله (۱۳۸۹). تسنیم تفسیر قرآن کریم. چاپ دوم، قم: انتشارات اسراء.
۱۹. حکیم، سیدمحسن (۱۴۱۰ق). منهاج الصالحین (المحشى). الطبع الاولی، بیروت: دار التعارف للمطبوعات.
۲۰. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). تفصیل وسائل الشیعه الی التحصیل مسائل الشریعه. چاپ اول، انتشارات مؤسسه اهل بیت علیهم السلام، قم.
۲۱. حسن زاده، صالح (۱۳۹۳). عوامل تحکیم خانواده در فرهنگ اسلامی. پژوهشنامه معارف قرآنی، ۴ (۱۵)، ۴۵-۶۸.
۲۲. حیدری، حسین، جهان‌ی دولت‌آباد، اسماعیل، چیت‌ساز، محمدجواد و قلیچ، مرتضی (۱۴۰۳). پایداری و استحکام خانواده و عوامل مؤثر بر آن: تحلیل ثانویه داده‌های پیمایش ملی خانواده. فصلنامه خانواده و پژوهش، ۲۱ (۴)، ۲۳-۴۴.
۲۳. موسوی خمینی، سیدروح‌الله (۱۴۲۱ق). البیع. چاپ اول، تهران: انتشارات مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۲۴. خویی، سیدابوالقاسم (۱۴۱۰ق). منهاج الصالحین. چاپ بیست‌وهشتم، قم: انتشارات مدینه العلم.
۲۵. دیلمی، حسن بن محمد (۱۴۱۲ق). ارشاد القلوب الی الصواب (للدیلمی). چاپ اول، قم: انتشارات الشریف الرضی.
۲۶. الراغب الاصفهانی، حسین بن محمد بن مفضل (۱۴۱۲ق). المفردات فی غریب القرآن. الطبع الاول، لبنان: انتشارات دار العلم.
۲۷. رضی، سیدشریف (۱۳۹۷). نهج البلاغه. چاپ سوم، اصفهان: انتشارات آثار فرهنگ برتر.
۲۸. زرگر، فاطمه و نشاطدوست، حمیدطاهر (۱۳۸۶). بررسی عوامل مؤثر در بروز طلاق در شهرستان فلاورجان. خانواده‌پژوهی، ۳ (۳)، ۷۳۷-۷۴۹.

۲۹. سجادی، سیدابراهیم (۱۳۸۳). هم‌گرایی و فروپاشی نهاد خانواده در قرآن. پژوهش‌های قرآنی (ویژه‌نامه قرآن و آسیب‌های اجتماعی)، ۱۰ (۳۷ و ۳۸)، ۱۴۶-۱۸۳.
۳۰. شریف مرتضی، علی بن حسین موسوی (۱۴۱۵ق). الانتصار فی انفرادات الامامیه. چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۳۱. طباطبایی حائری، سیدعلی بن محمد (۱۴۱۸ق). ریاض المسائل فی تحقیق الاحکام بالادلة (ط- الحديثه). چاپ اول، قم: انتشارات مؤسسه آل البيت علیهم‌السلام.
۳۲. طباطبایی قمی، سیدتقی (۱۴۲۶ق). مبانی منهج الصالحین. چاپ اول، قم: انتشارات منشورات قلم الشرق.
۳۳. طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۹۶). تفسیر المیزان. چاپ سی‌ونهم، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۳۴. الطبرسی، فضل بن حسن (۱۴۲۶ق). مجمع البیان فی تفسیر القرآن و الفرقان. چاپ اول، تهران: انتشارات اسوه.
۳۵. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن (۱۳۸۷ق). المبسوط فی فقه الامامیه. چاپ سوم، تهران: انتشارات المكتبة المرتضویه لاحیاء الآثار الجعفریه.
۳۶. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن (۱۴۰۷ق). الخلاف. چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۳۷. طیموری فرد، سیدعین‌الله، ضرغام حاجبی، مجید و منیرپور، نادر (۱۴۰۰). اثربخشی آموزش برنامه تقویت خانواده بر سلامت روان و کیفیت زندگی در مدرسه نوجوانان ۱۰-۱۴ ساله. فصلنامه علمی- پژوهشی خانواده و پژوهش، ۱۸ (۲)، ۴۱-۵۸.
۳۸. عنایت، حلیمه، دسترنج، منصوره و سلمانی، فائز (۱۳۹۰). بررسی عوامل مرتبط با اختلافات خانوادگی. فصلنامه زن و جامعه، ۲ (۵)، ۱-۲۰.
۳۹. فرهنگی، علی‌اکبر و صفرزاده، حسین (۱۳۹۴). روش‌های تحقیق در علوم انسانی (با نگرش پایان‌نامه‌نویسی). تهران: انتشارات برایند پویش.
۴۰. فخرالمحققین حلی، محمد بن حسن بن یوسف (۱۳۸۷ق). ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد. چاپ اول، قم: انتشارات مؤسسه اسماعیلیان.
۴۱. قائمی، علی (۱۳۹۲). نظام زندگی خانوادگی در اسلام. تهران: انتشارات انجمن اولیا و مربیان.
۴۲. منصور، جهانگیر و زارعی، حسین (بی‌تا). قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران. تهران:

انتشارات دوران.

۴۳. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی. چاپ چهارم، تهران: انتشارات دار الکتب الاسلامیه.

۴۴. گیدنز، آنتونی (۱۳۸۴ش). چشم انداز خانواده. ترجمه محمدرضا جلائی پور، چاپ سوم، تهران: انتشارات آفتاب.

۴۵. لنکرانی، محمد فاضل موحدی (۱۴۲۱ق). تفصیل الشریعه فی شرح تحریر الوسیله (النکاح). چاپ اول، قم: انتشارات مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم السلام.

۴۶. لیاد، محمدرضا، ناهیدپور، فرزانه، آزادی، شهدخت و یادگاری، هاجر (۱۳۹۳). نقش خانواده اصلی در تمایز خود و تعارضات زناشویی. نشریه روان پرستاری، ۲ (۲)، ۸۱-۹۱.

۴۷. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). بحار الانوار. الطبع الثانی، بیروت: انتشارات دار احیاء التراث العربی.

۴۸. محقق حلّی، نجم الدین جعفر بن حسن (۱۴۰۸ق). شرائع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام. چاپ دوم، قم: انتشارات مؤسسه اسماعیلیان.

۴۹. محقق داماد، مصطفی (۱۳۷۶). بررسی فقهی حقوق خانواده: نکاح و انحلال آن. چاپ ششم، تهران: نشر علوم اسلامی.

۵۰. مطهری، مرتضی (۱۴۰۳). نظام حقوق زن در اسلام. چاپ هشتم و هفتم، تهران: انتشارات صدرا.

۵۱. مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۴ق). النکاح. چاپ اول، قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب علیه السلام.

۵۲. مکی العاملی (الشهید الاول)، محمد بن جمال الدین (۱۳۸۴). اللمعة الدمشقیة. چاپ دوم، تهران: انتشارات خط سوم.

۵۳. مظاهری، حسین (۱۳۹۱). اخلاق در خانواده. چاپ اول. قم: دفتر نشر معارف.

۵۴. مؤسسه آموزشی و پژوهشی قضا (۱۳۹۱). گنجینه استفتائات قضایی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی قضا.

۵۵. موسوی خمینی (امام)، سیدروح الله (۱۳۸۶). تحریر الوسیله. چاپ پنجم، قم: مؤسسه انتشارات دار العلم.

۵۶. موسوی گلپایگانی، سید محمدرضا (۱۴۱۳ق). هدایة العباد. چاپ اول، قم: انتشارات دار القرآن الکریم.

۵۷. نادری، عزت‌الله و سیف نراقی، مریم (۱۳۹۹). روش‌های تحقیق و چگونگی ارزشیابی در علوم انسانی. چاپ هفدهم، تهران: انتشارات ارسباران.
۵۸. نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴ق). جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام. الطبع السابع، بیروت: انتشارات دار احیاء التراث العربی.
59. Adams, R., & Laursen, B. (2001). The Organization and Dynamics of Adolescent Conflict with Parents and Friends. *Journal of Marriage and Family*, 63 (1), 97-110.
60. Bardin, L. (1989). *Lanalyse de Contenu*. P.U.F. Paris.
61. Bodenmann, G. (1997). Can Divorce be prevented by enhancing the Coping Skills of Couples? *Journal of Divorce & Remarriage*, 27 (3-4), 177-194.
62. Markman, H., Stanley, S. M., & Blumberg, S. L. (2001). *Fighting for your Marriage: Positive Steps for Preventing Divorce and Preserving a Lasting Love*.
63. Maxwell, J. A. (2012). *Qualitative Research Design: An interactive Approach*. Sage publications.
64. McGrath, Philip (2010). *How to save you're Marriage*. Translated by Gholam Hossein Khanghani, First Edition, and Nesl Navandish Press.
65. Satir, Virginia (2018). *Adamsazi*. Translator: Behrouz Birshak, Rushd Press.
66. Soanes, C., & Hawker, S. (2014). *Compact Oxford English Dictionary*. Oxford University Press.
67. Saldaña, J. (2021). *The Coding Manual for Qualitative Researchers*. The Coding Manual for Qualitative Researchers, 1-440.
- Wilkinson, D. & Brimingham, P. (2003). *Using Research Instruments: A Guide For Researchers*. London: Routeledge.